

UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Institut mezioborových studií Brno

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Brno 2009

Bc. Zuzana Fialová

UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ

Fakulta humanitních studií

Institut mezioborových studií Brno

**Vliv rodinného prostředí na sociálně patologické
jednání dětí a mládeže**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Vedoucí diplomové práce:

Prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.

Vypracovala:

Bc. Zuzana Fialová

Brno 2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma „Vliv rodinného prostředí na sociálně patologické jednání dětí a mládeže“ zpracovala samostatně a použila jen prameny uvedené v seznamu literatury.

Brno 11.3.2009

.....

Bc. Zuzana Fialová

Poděkování

Děkuji panu prof. PhDr. Blahoslavu Krausovi za užitečné rady, které mi při zpracování diplomové práce poskytl.

Děkuji také ředitelům výchovných zařízení, paní Mgr. Libuši Hlouškové a panu Mgr. Janu Košíčkovi za jejich vstřícný přístup a pomoc při průzkumném šetření.

Bc. Zuzana Fialová

OBSAH

Úvod	2
1. Rodina v dnešní společnosti	4
1.1 Rodina jako instituce	4
1.2 Dítě v rodině	8
1.3 Rodinné vztahy	13
1.4 Proměny současné rodiny	18
1.5 Shrnutí	23
2. Prostředí rodiny jako přirozené prostředí výchovy	24
2.1 Přirozená prostředí výchovy	24
2.2 Rodinné prostředí z pohledu demograficko-psychologického	30
2.3 Rodinné prostředí z pohledu kulturně-výchovného	35
2.4 Rodinné prostředí z pohledu materiálně-ekonomického	38
2.5 Shrnutí	42
3. Sociálně patologické jednání	43
3.1 Patologické jednání dnešních dětí	43
3.2 Obtížně vychovatelné děti	48
3.3 Příčiny sociálně patologického jednání	51
3.4 Možnosti řešení a nápravy	55
3.5 Shrnutí	58
4. Průzkum vlivu rodinného prostředí na sociálně patologické jednání	59
4.1 Metodologická východiska práce	59
4.2 Zpracování a analýza výsledků dotazníkového šetření	64
4.3 Analýza případových studií	85
4.4 Shrnutí	94
Závěr	95
Resumé	97
Anotace	98
Seznam použité literatury	99
Seznam příloh	102

Úvod

Lidská společnost, složitý sociální útvar, odedávna procházela četnými proměnami. V několika posledních desetiletích však zaznamenává změny natolik rychlé, dramatické a zásadní, že jejich dopad na současnou společnost i samotného jedince vyžaduje zvýšenou pozornost a připravenost. Tento rychlý trend má sice v jistém ohledu dopad pozitivní, ten je bohužel vyvážen řadou negativních jevů, které se mimo jiné odrážejí také v proměnách současných rodin a způsobu jejich fungování. Rodinné prostředí každého člověka velmi silně utváří a ovlivňuje celý jeho budoucí život. Je proto žádoucí, aby bylo co nejharmoničtější. Současný stav rodinného prostředí je však celkem oprávněně podrobován kritice. Mění se struktura rodin, v životě rodin převládají materiální hodnoty, rodiče mají stále méně času na své děti, ubývá společných chvil, činností a prožitků. Lidé se snaží vyrovnat současnému životnímu tempu a potýkají se s řadou problémů, jakými je přílišná zaměstnanost či naopak nezaměstnanost, finanční obtíže, alkoholismus a jiné formy závislostí, které se pak promítají do kvality rodinného života, rodinných vztahů a výchovy potomků.

Problematika poruch chování a nárůst sociálně patologických jevů, zejména nejrůznějších forem patologií a delikvence dětí a mladistvých, je dalším palčivým problémem dneška. Rostoucí obavy z budoucího vývoje těchto jevů vyúsťují v aktivity usilující o jejich vysvětlení, hledání příčin, možností prevence, eliminace a nápravy. Právě problematické rodinné prostředí je podle mnoha odborníků a studií častou příčinou takového jednání dětí, které v sobě nese prvky asociality a jejichž dosavadní životní kariéra je v důsledku tohoto jednání poznamenána tím, že jim soud nařídí ochrannou či ústavní výchovu. Práce se zabývá vlivy rodinného prostředí na sociálně patologické jednání těchto dětí a mládeže a jejím hlavním cílem je najít možné příčiny takového jednání v rodinném prostředí, ve kterém tito jedinci vyrůstali. Inspirací pro zvolení daného tématu nebyly pouze alarmující zprávy o stavu naší společnosti v souvislosti se stále se zhoršujícím chováním dnešních dětí a mládeže a to, že sociálně patologické jevy i prostředí rodiny patří mezi stěžejní oblasti zájmu sociální pedagogiky, ale také upřímná snaha o poskytnutí co nejlepšího rodinného prostředí a výchovy vlastním dětem.

Úvodní kapitola práce definuje rodinu z pohledu několika autorů a nabízí tím určité srovnání. Dále popisuje důležité momenty života dítěte v rodině od jeho početí po práh dospělosti a vyzdvihuje nezastupitelnou úlohu fungující rodiny. Věnuje se také rodinným vztahům a pozastavuje se nad četnými proměnami, které jsou pro dnešní rodinu charakteristické. Druhá kapitola se zabývá přirozeným prostředím výchovy jedince, tedy

prostředím rodinným, lokálním a skupinovým. Následně se již podrobně věnuje prostředí rodiny a to z pohledu demograficko-psychologického, kulturně-výchovného a materiálně-ekonomického. V třetí kapitole je prostor věnován problematice sociálně patologických jevů. Zde práce vymezuje základní pojmy užívané v souvislosti s patologickým jednáním a upozorňuje na některé podoby takového chování u dnešních dětí a mládeže. Pokouší se nastínit jeho možné příčiny v rodinném prostředí a naznačuje též možnosti řešení a nápravy.

První tři kapitoly tvoří přehledovou část k problému, který je řešen ve čtvrté části zabývající se vlastním průzkumem. K naplnění cílů práce je zvolena kombinace kvantitativní a kvalitativní metodologie. Pomocí dotazníkového šetření se snaží získat odpovědi na otázky týkající se rodinného prostředí dětí a mládeže, kterým byla nařízena ústavní či ochranná výchova. Na konkrétních případech se pak snaží poukázat na možné souvislosti mezi tímto jednáním a negativními jevy v rodinném prostředí, ve kterém vyrůstali.

Škála patologického jednání, spektrum jeho příčin i samotné prostředí rodiny je velmi široké, složité a specifické a není jednoduché toto vyčerpávajícím způsobem obsáhnout. V dostupné literatuře jsou nám navíc předkládány z mnoha pohledů jednotlivých, více či méně odlišných, oborů a disciplín. Z tohoto důvodu není úkolem této práce postihnout množství forem patologického jednání a všech jeho možných příčin v rodinném prostředí. S vědomím jistých metodologických omezení pracuje práce pouze s vybraným vzorkem respondentů a ve čtyřech případech se pak snaží o hlubší porozumění konkrétním případům.

1. Rodina v dnešní společnosti

Rodinné zázemí a osobnost rodičů má pro jedince a jeho vývoj klíčový význam. Rodina je nezastupitelná v socializačním procesu a velkou měrou ovlivňuje mravní vývoj dětí. Současné rodiny doznaly v posledních letech působením řady sociálních, politických a ekonomických vlivů rozsáhlých změn, přičemž některé z nich mohou mít na rodinu a její členy vysoce nepříznivý vliv. Vzhledem k sílícím tlakům podryvajícím a oslabujícím stabilitu rodiny dokonce někteří odborníci projevují obavy o zachování rodiny jako základní jednotky společnosti, která je zodpovědná za výchovu dětí. Rozvrat rodin je pro společnost samozřejmě velice nežádoucí, avšak úloha rodiny v životě jedince není a zřejmě ani nebude dostatečně nahraditelná žádnou jinou institucí. Je ale téměř jisté, že se dalším změnám v rodinném soužití ani v budoucnosti nevyhneme. Podpora stability a funkčnosti rodin je tedy nezbytná.

1.1 Rodina jako instituce

Vzhledem ke skutečnosti, že pojmu *rodina* bylo věnováno dosti pozornosti nejen ve společenských vědách, setkáváme se s řadou různých definic nahlízejících na rodinu z mnoha pohledů. Obecně bývá rodina charakterizována především z hlediska svého postavení ve společenském systému, z hlediska vazeb uvnitř rodiny, z hlediska sociálních funkcí a základních sociálních procesů, které v této instituci probíhají.

Jedna z nejjednodušších definic by mohla popsat rodinu jako malou neformální skupinu osob, jejíž členové jsou navzájem spojeni manželskými, příbuzenskými či jinými obdobnými vztahy a společným způsobem života. Ačkoli autoři vymezují rodinu s menšími či většími rozdíly, s tvrzením, že rodina je nesmírně důležitým společenstvím, které má pro dítě zásadní a nezastupitelný význam a rozhodující vliv na rozvoj jeho osobnosti, se shodují všichni.

Klapilová (1996) vymezuje rodinu jako malou, primární, neformální sociální skupinu, kterou tvoří jedinci spojení pokrevními, manželskými a adoptivními vztahy. Je to specifická biosociální skupina, ve které se uskutečňují některé společensky i osobně potřebné činnosti a vztahy, které nemohou v plné míře přebírat jiné instituce. Rodina je lidskému jedinci prvním přirozeným společenským prostředím, do něhož vstupuje na začátku své existence. Rodina je zároveň nejdůležitějším převodním mechanismem v předávání hodnot lidské společnosti.

„V běžném povědomí dnešního člověka vystupuje rodina jako společně žijící malá skupina lidí spojená pokrevními svazky a úzkými citovými vazbami. Rodina se však v průběhu dějin vyvíjela a s ní se vyvíjelo i postavení jejich jednotlivých členů. Rodinu současnosti je možno považovat za institucionalizovaný sociální útvar nejméně tří osob, mezi nimiž existují rodičovské, příbuzenské nebo manželské vazby. Základem rodiny ve všech dosud známých společnostech je dyadický pár – muž a žena, tj. nějaká forma manželství nebo partnerství. Rodina je tedy postavena na partnerství osob opačného pohlaví, které má trvalejší ráz, a na příbuzenství. Výchozím znakem každé rodiny je existence jednoho dítěte bez zřetele na jeho věk“ (Stašová, 2001, s. 78).

Sobotková (2007) se dívá na rodinu ze systémové perspektivy. Podle ní se jedná o nejvhodnější přístup, který umožní rodinu chápat a pracovat s ní v celé složitosti jejího fungování, a který zachycuje systém rodinných vztahů a funkcí pozice lidí. Sobotková z tohoto pohledu definuje rodinu jako systém a používá nejjednodušší klasickou pracovní definici systému „systém je soubor částí a vztahů mezi nimi“. Zároveň připomíná, že vzhledem ke složitosti definovaného jevu, je jednotné a obecně přijímané definice těžké dosáhnout. Zvláštnost rodinného systému spočívá v propojení prvků veřejných, sociologických i ryze soukromých, přičemž jde o systém organizačně složitý, otevřený a adaptabilní. Rodinný systém se společně rozkládá v prostoru a čase, v biologickém a sociálně-historickém kontextu. Každý rodinný systém se skládá z několika subsystémů, z nichž nejpodstatnější je manželský (partnerský) subsystém, subsystém rodič-dítě a sourozenecký subsystém.

Matoušek (2003) popisuje rodinu jako první a dosti závazný model společnosti, s jakým se dítě setkává. Předurčuje jeho osobní vývoj, jeho vztahy k jiným skupinám lidí. Rodina dítě orientuje na určité hodnoty, vystavuje ho určitým konfliktům, poskytuje mu určitý typ podpory a sociální dovednosti. Každá rodina má svou vlastní vůni a každá v nějaké míře respektuje obecně závazná pravidla fungování společnosti. Rodina je unikátní a nenahraditelnou institucí proto, že nejlepším možným způsobem spojuje specifické a univerzální. Bez osobního, vysoce angažovaného zaujetí rodičů na osudu dětí by se děti vychovat nedaly. Model rodiny tvořené rodiči, jejich dětmi, případně prarodiči vykazuje neobyčejnou stabilitu ve všech epochách vývoje lidstva a ve všech známých současných společnostech. Prakticky neexistuje žádný typ společnosti, který by se neopíral o rodinu jako o svůj základní článek. Matoušek také vyzdvihuje rodinu jakožto instituci nepostradatelnou pro dospělého člověka. Doslova píše: „Mít stálého partnera a mít děti jsou přední hodnoty lidského života. O ně dospělý člověk opírá pocit vlastní hodnoty, pocit smysluplnosti své

existence, na nich závisí jeho psychická pohoda i zdraví. Děti i partner dospělému zrcadlí jeho chování a umožňují mu vidět se realisticky. Dospělý se svými dětmi znovu prožívá vlastní dětství a může se vyhnout chybám, které na něm spáchali jeho rodiče.“

Rodina tvořená rodiči a jejich dětmi bývá nazývána rodinou *nukleární* (jadernou) – prazákladní typ rodiny. Rodinu rozšířenou o blízké příbuzné, prarodiče, strýce, tety a další pokrevné příbuzné označujeme jako rodinu *rozšířenou*. Rodina, v níž jedinec vyrůstá jako dítě, nazýváme rodinou *orientační* a rodinu, kterou sám později zakládá jako *prokreační*. Matoušek (2003) uvádí, že vliv rodiny orientační na rodinu prokreační je nepochybný, dítě se chová podle rodičovského vzoru. Napodobuje rodiče stejného pohlaví – syn otce, dcera matku. Nepřítomnost rodičovského vzoru tedy znamená pro dítě vážný hendikep. Dítě si ovšem z původní rodiny nepřináší pouze obraz izolovaného rodičovského vzoru. Dítě rovněž sleduje rodiče v interakci se všemi členy širší rodiny i s osobami nepříbuznými. Může si tedy vtisknout do paměti celé scénáře, v nichž má obvykle přidělenou roli, s níž se ztotožnilo. Dá se předpokládat, že rozdělení moci v původní rodině určuje ideální rozdělení moci v rodině, kterou člověk založí. Kromě uvedených typů rodin hovoří Matějček (1997) také o tzv. rodinách *doplňených*, které vznikají tak, že jeden z biologických rodičů buď zemře, anebo v důsledku rozvodu rodinu opustí, a rodina je potom doplněna o náhradního otce, v menším počtu případů o náhradní matku. V jiných souvislostech dále Matějček zmiňuje rodiny *náhradní*. Jde o rodiny, které si osvojily dítě nebo si vzaly dítě do pěstounské péče.

Dnes již o samotné důležitosti rodiny nepochybuje snad nikdo. Pokud má však rodina, jakožto malý, do jisté míry samostatný svět plodící zdravé potomky, fungovat a nést zodpovědnost za výchovu dětí, musí náležitě plnit své *základní funkce* a uspokojit tak potřeby všech svých členů. Vlivem mnoha autorů dochází k jisté modifikaci, rozšiřování či slučování jednotlivých funkcí rodiny a v jejich vymezení a počtu jsou tedy značné rozdíly, avšak ve svém celku vyjadřují přesně to, co je od rodiny očekáváno jedinci i celou společností.

Klapilová (1996) stručně vymezuje tři základní funkce rodiny: *Biologicko-reprodukční*, zahrnující sexuální život manželů a plození potomstva. *Socializačně výchovná*, zahrnující socializaci dětí a sociální kontrolu. *Ekonomická*, spočívající v materiálním zabezpečení členů rodiny a vytváření statusu.

Kraus (2008) kromě těchto základních funkcí dále hovoří o funkci *ochranné* (zaopatřovací, pečovatelské), která spočívá v zajišťování životních potřeb (biologických, hygienických, zdravotních) nejen dětí, ale všech členů rodiny a funkci *emocionální*, která je zásadní a nezastupitelná. Žádná jiná instituce nedokáže vytvořit podobné a tak potřebné citové zázemí, pocit lásky, bezpečí a jistoty. Kraus pamatuje také na funkci *relaxace*,

rekreace a zábavy. Aktivita tohoto typu se týká všech členů rodiny, ale pro děti mají význam největší. Jak rodina plní tuto funkci, se projeví např. v tom, do jaké míry tráví všichni členové rodiny pohromadě svůj volný čas, jakým zájmovým činnostem se věnují, jakým způsobem tráví dovolené apod.

V souvislosti s funkcemi rodiny se můžeme dále setkat ještě s jejich širším vymezením, kdy někteří autoři doplňují také funkci náboženskou, statusovou nebo obnovující. Zajímavé je, že mezi těmito funkcemi nenajdeme funkci *preventivní*, o které se většinou hovoří až v souvislosti s problémy rodiny, s negativními a sociálně patologickými jevy. Je zřejmě pojímána jako součást výchovné či ochranné funkce, byť by si v době, kdy se klade obzvláštní důraz na primární prevenci negativních společenských jevů v rámci rodiny, samostatnou pozici zasloužila.

V případech, kdy rodina neplní z nejrůznějších důvodů své funkce a základní požadavky, které jsou jí dány společenskými a právními normami, hovoříme o nefunkčnosti či poruchách rodiny. „Poruchy rodiny se nejčastěji projeví jako selhání jednoho nebo více členů rodiny, což vede k nedostatečnému plnění některých nebo všech funkcí rodiny. Poruchy rodiny mohou nabývat různé intenzity, mohou být vratné i nevratné“ (Klapilová, 1996, s. 28).

Při posuzování funkčnosti rodiny se často používá rozdělení rodin na funkční, afunkční a dysfunkční. Toto původní rozdělení popsal Dunovský (1986), který stanovil čtyři pásma funkčnosti rodiny, na základě kterých rozlišil rodinu *funkční*, *problémovou*, *dysfunkční* a *afunkční*. *Funkční* rodina zajišťuje dobrý vývoj dítěte, takových rodin je v běžné populaci valná většina. V *problémové* rodině se vyskytují poruchy některých funkcí, které však neohrožují rodinný systém a vývoj dítěte v něm. Rodina je schopna vlastními silami řešit či kompenzovat situaci za případné pomoci zvenčí. V *dysfunkční* rodině se vyskytují poruchy všech funkcí, které bezprostředně ohrožují celou rodinu, zvláště však dítě. Tyto poruchy rodina není schopna zvládnout sama a je třeba učinit řadu opatření. V *afunkční* rodině jsou poruchy takového rázu, že vůči sledovanému dítěti rodina přestává plnit svůj základní úkol a dítěti zásadním způsobem škodí a ohrožuje je. Jakákoli snaha o záchranu rodiny je zde bezpředmětná a dítě je třeba vzít z rodiny a umístit je v náhradní rodině nebo zajistit jinou péči.

Rodinou jako institucí se kromě sociální pedagogiky zabývá mnoho dalších oborů. Namátkou můžeme jmenovat zejména psychologii a sociologii rodiny, sociální práci, psychoterapie, demografii, patopsychologii atd. Každý z těchto oborů přistupuje k rodině trochu jinak, snaží se porozumět situaci rodiny, diagnostikovat její problémy, specifikovat formy pomoci a nápravy. Pojmenovat a vymežit vše to, co se v rodinách děje, proč

a za jakých okolností se to děje, je vzhledem ke složitosti, variabilitě a nepředvídatelnosti těchto jevů úkolem téměř nemožným, přičemž pojmenované a vymezené nikdy nebude platit stoprocentně. Jak uvádí také Sobotková (2007, s. 55): „V současné době existuje velký počet teoretických koncepcí rodiny, celá oblast se stává méně přehlednou. Požadavek vytvořit ucelenou všeobecně přijímanou teorii rodiny, jakýsi mnohaúčelový a interdisciplinární rámec, který by byl srozumitelný a použitelný pro vědce různých oborů, je sice logický, ale zůstává zatím nedosažitelným cílem.“ Následně Sobotková popisuje nejrůznější modely rodinného fungování a vytvořené typologie rodin, které pro tuto práci bližší význam nemají, avšak pomáhají popsat a poznat další, vznikající a rozšiřující se typy rodin, kterých se další obory včetně sociální pedagogiky nepochybně dotýkat budou. Není totiž pochyb o tom, že v budoucnu se stále častěji bude hovořit o rodinách neúplných, rodinách s nesezdanými partnery, absenci rodičovství v důsledku dobrovolné či nedobrovolné bezdětnosti, o rodinách s jedním dítětem, nevlastních rodinách, rodinách homosexuálních partnerů, rodinách adoptivních, rodinách s autistickými dětmi, s dvojčaty atd.

1.2 Dítě v rodině

Dítě přichází na tento svět jako naprostý originál, je vybaveno genetickými dispozicemi od svých rodičů, obohaceno více či méně pozitivními vrozenými vlastnostmi a vrženo do prostředí, které si nevybírá, které je mu jakoby přiděleno. Na základě, dnes již dokonale prozkoumaného, prenatalního vývoje jedince je prokázáno, že již nenarozené dítě je velice citlivé, aktivní, umí komunikovat s matkou, učí se ze zkušenosti, vnímá doteky, hlazení, matčiny emoce, reaguje na hlas rodičů, zneklidní při křiku a pláči, utiší se při hudbě a zpěvu. Dítě už v matčině břiše jasně cítí, zda je milováno a zda se na jeho příchod rodiče těší a naopak vycítí odmítavý postoj matky a napjatou atmosféru v rodině. Na nutnost milovat své nenarozené dítě, komunikovat s ním a těšit se na ně upozorňuje řada odborníků. V opačném případě často začíná problematický vztah mezi matkou a dítětem klíčit už před jeho narozením.

Brzy po narození se dítě ve většině případů stává aktivním členem určité rodiny, kde začíná proces socializace, tedy první kontakty s nejbližšími a postupné začleňování do společnosti. Nejbližší je zpočátku matka, později dítě začíná poznávat další členy rodiny – otce, sourozence, prarodiče. Asi v půl roce kojenec bezpečně rozeznává známé lidi i věci od neznámých a cizích a přilne tak nejen ke svým blízkým, ale také ke svému domovu.

V kojeneckém období zpravidla proběhne jev, kdy je jedinec citově připoután k matce a z cizích lidí má strach. Odborníci tento jev nazývají *separační úzkostí* a považují jej za naprosto přirozený proces, který je žádoucí a většinou během určité doby úspěšně překonán. Říčan (2004) považuje toto specifické pouto k matce za prototyp všech dalších silných citových vztahů: přátelských, milostných a patrně i rodičovských. Jestliže dítě nevytvoří toto pouto, máme vážné obavy o celý jeho další citový vývoj. Jeho další vztahy budou patrně povrchní, neuspokojivé pro ně i pro jeho partnery, nebude mít blízké přátele, nepozná snad ani skutečnou oddanost vůči nějakému ideálu, nějakému společenskému hnutí, nenajde v životě své poslání. To všechno je totiž nějak odvozeno, citově živeno z pramenů, které se musí otevřít v raném dětství. A musí u toho být matka nebo osoba, která ji nahradí, otec, pěstounka apod.

Nabízí se samozřejmě otázka, jak dlouho by mělo toto pouto trvat a jak ho nahradit dětem, které tento vztah prožít nemohly nebo ho neprožily dostatečně. U dětí vychovávaných v ústavěch je to velký problém, který je třeba řešit alespoň tak, jak nejlépe je to v ústavním prostředí možné. U dětí žijících v rozvrácených poměrech, u dětí nechtěných a odmítaných, u dětí rodičů citově chladných a krutých je však tento problém v tak raném stadiu jen zřídka odhalen. Nutno dodat, že ani úplná rodina, dostatečně ekonomicky zajištěná a navenek spořádaná, nemusí být vždy zárukou kvalitního citového vývoje dítěte.

V batolecím období se z dítěte stává osobnost, objevuje své „já“ a začíná silně projevovat vlastní vůli. Vytváří si rodinnou identitu, to znamená, že pochopí, ke kterým lidem patří, kteří lidé jsou cizí, anebo jen napůl cizí – příbuzní, známí, sousedé. Říčan (2004) uvádí, že osou sociálního života v batolecím období zůstává vztah k rodičům, obvykle pořád zejména k matce, od té se postupně separuje a tento proces pokračuje dalším osamostatňováním dítěte. V každém případě „životní jistota, kterou dítě získává ve svém životním prostředí a ve vztahu ke „svým“ lidem, je tedy předznamenáním celého jeho sociálního vývoje“ (Matějček, 1986, s. 108).

O batolecím období se často hovoří jako o *negativistickém období* neboli období vzdoru. Negativismus se projevuje u každého dítěte rozdílně. U některého je mírný a krátký, u jiného bouřlivý a dlouhý. Každopádně je toto období, kdy se slova „ne, nechci, nebudu“ začínají v dětském slovníku objevovat až příliš často, dítě je vzteklé, provokativní či trucovité, tvrdou zkouškou rodičovské trpělivosti a jejich výchovných schopností. Uvědomělý rodič ví, že se křik a rány mívají účinkem, nestaví svou vůli proti vůli dítěte a nezneužívají své moci nad dítětem. Takový rodič vychovává ke správným návykům jemně a s láskou, zároveň však

šetrně stanoví jistá pravidla a řád, které jsou však pevně a důsledně dodržována a pomocí kterých dítě ve svých rodičích získává onu životní jistotu.

O předškolní období hovoří Matějček (1986) jako o „kouzelném světě dětství“. I podle jiných autorů je toto období skutečně nejzajímavějším, nejkrásnějším a nejzvídavějším obdobím v životě člověka, čas neutuchající aktivity tělesné i duševní, velkého zájmu o okolní jevy. Přes mohutný rozvoj všech schopností je svět předškolního dítěte stále ještě *světem hry*. Tu děti potřebují k radosti, objevování, rozvoji tvořivosti a je pro ně cestou za hranice skutečnosti a reálným vnímáním světa – světa práce, povinnosti, řádu a organizace. Toto rodiče často nechápou, že toto vše je pro takové dítě ještě cizí a jeho přirozenou hravost považují za neposlušnost, nerespektování a zlobení. Přitom jde jen o dlouhodobý proces výchovy, kdy má dítě přijmout společenské normy a vzdát se své spontánnosti, naivní upřímnosti a dětské sobeckosti. V předškolním věku také řada rodičů, mnohdy zbytečně, řeší otázku pokroku svého dítěte. Ať už se jedná o sportovní či rozumové aktivity, mají někdy rodiče potřebu své dítě přiučovat a nadmíru přetěžovat. Ať už chtějí mít z dítěte matematického génia nebo úspěšného sportovce, Říčan (2004) nabízí jednoznačné stanovisko: není důvod bránit rodičům, aby v tomto směru experimentovali. S jedinou podmínkou, která je ovšem dvakrát červeně podtržena: pro dítě to musí být radostná hra, musí je to bavit! Jinak jejich vývoj naopak brzdíme a je lepší dítě nechat, ať si samo hraje, s čím chce a jak chce.

Rodina předškolákovi už nestačí, ke svému rozvoji potřebuje pronikat do „velkého světa“ mimo ni. Utíká mezi děti, jak jen může, táhne ho to k nim neodolatelně. Aby však měl pro tyto nebezpečné výboje volné ruce, nohy i hlavu, musí se mít kam vracet. Potřebuje hlubinu citového bezpečí v rodině. A nejen hlubinu bezpečí, nýbrž také orientační bod, maják, který mu pomůže vyznat se ve stále složitějším světě, kde hrozí nebezpečná úskalí. Citová pohoda mezi rodiči a dětmi je potřebná pro všechna stadia zdravého duševního vývoje. V předškolním období na ní záleží zvláště proto, že usnadňuje splnění jednoho ze základních vývojových úkolů – *identifikaci s rodiči* (Říčan, 2004). Již před více než sto lety popsal psychiatr Sigmund Freud v rámci psychoanalýzy sexuální identifikaci dítěte formou vymanění se z tzv. oidipovského komplexu. Přestože je tato všeobecně známá teorie již zastaralá a částečně vyvrácená, její základ je stále platný. Matoušek (2003) popisuje oidipovský komplex jako erotickou vazbu mezi dítětem a rodičem opačného pohlaví, doprovázenou žárliveckým vztahem k rodiči stejného pohlaví, jaké má dítě. V tomto vztahu se dítě učí některým aspektům své pozdější sexuální a rodičovské role, a to spíše pokusem a omylem. Tato vazba nabývá největší síly mezi 4. až 6. rokem dítěte. U některých lidí

zůstává tato vazby pevná stále, blokuje jim navazování jiných vztahů, stává se jádrem osobnostně podmíněné neurózy. V ideálním případě je komplex dítěte vyřešen odpoutáním se od rodiče opačného pohlaví a identifikací s rodičem stejného pohlaví. Díky ní se dítě učí nejen základům své sexuální role, ale rozvíjí také svůj intelekt, osvojuje si dovednost regulovat emoce, učí se sociální inteligenci i morálnímu cítění. Vidíme tedy, že *přítomnost obou rodičů* je pro dítě nezbytná a v životě je zvýhodňuje oproti dětem, které v dětství oba rodičovské vzory nemělo.

Nástup období školní docházky znamená pro dítě značnou životní změnu – období her je vystřídáno dobou školních povinností, řádu a kázně. Škola, zejména v prvních letech, klade na dítě vysoké nároky a zároveň na ně má obrovský vliv. Naše společnost je zejména v poslední době kritizována za svou přílišnou orientaci na výkon a vzdělávání, otázka způsobu hodnocení ve školách je také velmi aktuální. „Výchova dětí je u nás, stejně jako ve všech zemích od nás na západ, poznamenána vysokým tlakem rodičů na školní výkony dětí. Tento tlak po roce 1989 pravděpodobně výrazně zesílil. Protože je jasné, že rozhodující podmínkou dobrého společenského uplatnění v blízké budoucnosti už nebude dravost, známosti, ani psychická odolnost, ale kvalitní vzdělání“ (Matoušek, 2003, s. 42).

Ve školním období ovlivňuje dítě postoj rodičů k jeho školním výsledkům dosti podstatně. Rodiče se často cítí zodpovědní za vzdělání svých potomků, přeceňují školní výsledky a snaží se všemi prostředky dosáhnout toho, aby byly co nejlepší. V případě nadměrného doučování, mimoškolních aktivit a kroužků může docházet k nadměrnému přetěžování dítěte a výsledky takto deprivovaného dítěte se stejně nelepší. Opačný extrém tvoří rodiče, kteří do péče o školní prospěch dítěte neinvestují nic, případně rezignují na jeho výsledky a kontrolu a ponechávají je svému osudu. Naděje tohoto dítěte na lepší výsledky se tak minimalizuje a rodiče zpravidla představují překážku i v jeho budoucím uplatnění. Snad pro nejhorší alternativu se rozhodnou rodiče, kteří sáhnou po nejrůznějších, převážně tělesných trestech.

Dítě se začleňuje do kolektivu třídy, přebírá ve skupině role, navazuje první trvalejší přátelství, vytváří první skupiny-party, ve vrstevnické skupině se cítí dobře, je zase o kus dál v procesu odpoutání se od rodičů, kterým se může zdát, že je snad ani nepotřebuje. Opak je však pravdou, což Říčan (2004, s. 161) potvrzuje těmito slovy: „Školní dítě rodinu potřebuje, a bude ji potřebovat ještě dlouho, i když v každém věku trochu jinak, k něčemu jinému, a to platí jak o rodině v celku, tak o každém jejím členu. Školák potřebuje především otevřenou komunikaci, upřímnost. Týká se to především citových problémů, kterých je i v tomto období dost, přestože vztah k rodičům je celkově snadnější, samozřejmější

a kladnější, než byl v předškolním věku a než bude v pubescenci. Otevřenou komunikací dítě učí vyznat se v tom, co cítí, přijímat své city takové, jaké jsou. Rodina jako celek, rodinné hnízdo, má být útočištěm ve světě, kde je často příliš mnoho honby za úspěchem, tvrdosti, přetvářky, vysokých nároků, anonymity. Zde si lze nejrůznějším způsobem hrát, snad si i zazpívat (zatímco jinak všude vládne reprodukováná hudba). Lidské vztahy jsou zde přednější než výkon a prestiž – a to je jedna ze základních lekcí, které má právě školák v rodině dostat pro celý další život“.

Období pubescence je zřejmě právem považováno za nejbouřlivější období. V jeho složitosti a dramatičnosti se kloubí výrazné tělesné změny vyvolávající psychickou labilitu a nejistotu, se snahou o nalezení vlastní integrity, jakéhosi pevného místa v tomto světě. Je těžkou zkouškou nejen pro jedince samotného, ale také pro jeho rodiče. Předem připravený rodič se na pubertální období svého potomka vybaví trpělivostí a je shovívavý ke změnám jeho nálad, k podrážděnosti, výbušnosti, negativismu, přehnané kritice, naivním ideálům, přehnané péči o zevnějšek, nejistotě a nedůvěře.

Pubescence znamená další krok k samostatnosti. Přesto však jsou vztahy k rodičům, a to nejen existenční závislost, nýbrž i citové vazby, stále ještě na prvním místě. Pubescent potřebuje i výchovné vedení – opatrné a nenásilné, ale pozorné. Autoritativní, případně i razantní výchovné zásahy si rezervujeme pro zcela výjimečné situace. Testem rodinných vztahů v pubescenci je také volba povolání. Takové rozhodnutí lze udělat spolu s dítětem, nebo za dítě – a to je velký rozdíl. Zvlášť nebezpečné je rozhodovat za dítě. Rodiče pak dítě zmanipulují, a to se z bezradnosti podvolí. A zase může po léta doutnat pubescentní vzpoura, která otravuje vztah k rodičům, ke škole i k sobě samému (Říčan, 2004).

Vztahy k vrstevníkům jsou pro pubescenta velmi důležité a vrstevnická skupina má stále větší vliv. Mínění této skupiny má často pro jedince větší váhu než mínění rodičů, a kvůli partě často riskuje i konflikt s rodiči. Mnozí rodiče opravdu těžce nesou pokles jejich vlastní autority a často se jí snaží zdůrazňovat neustálým kázáním, přílišným angažováním nebo dokonce fyzickou převahou a tresty. Je zcela přirozené, že pro dospívající dítě je mnohdy větší autoritou starší spolužák, kamarád, vrstevnická parta. Jak uvádí Matějček (1989), v mladším školním věku i v době dospívání má pro dítě dětská skupina mimořádný význam a je nenahraditelnou školou života. V době po pubertě tato tendence samozřejmě dále trvá, ale získává přece jen některé nové rysy. Snaha uniknout kontrole dospělých a být jen mezi svými je nyní výraznější než dříve. Z dětských skupin se stávají uzavřenější „party“, které hledí dosáhnout více samostatnosti a nezávislosti na svém sociálním okolí. Vztahy s vrstevníky se stávají intimnější, vyspělejší a závaznější.

V adolescenci rodina ještě více ustupuje do pozadí, někdy se stává i překážkou v pokusech dítěte nalézt vlastní totožnost. „Důležitost vrstevníků jako činitelů socializace vzrůstá v adolescenci, protože to, co bylo zčásti „hráno“ v šesti nebo sedmi, se stává „vážným“ v patnácti nebo šestnácti. To, co si učitelé a rodiče myslí, má často pouze poloviční důležitost vzhledem k tomu, co si myslí přátelé – vrstevníci. Mnohé závisí na tom, jakou referenční skupinu si adolescent zvolí. Někteří se chtějí identifikovat s vynikajícími studenty, někteří chtějí být chápáni jako umělci nebo atleti, další vzhlížejí k filmovým idolům, jiní se stávají závislí na delikventech (narkomanech, sprejerech apod.) (Kořa, 2004).

Dospívající člověk má před sebou řadu úkolů, které mohou být spojeny s velkými osobními krizemi i krizemi rodinných vztahů. Adolescent musí dokončit přípravu k pracovnímu uplatnění a připravit se k určitému povolání, začíná sexuálně žít a především se vymaňuje ze závislosti na rodičích, jeho dlouhodobý proces emancipace se tak konečně chýlí ke konci. Rodiče však stále rozhodují o tom, co je správné a co bude jejich potomek dělat, co ne a snaží se, někdy až příliš křečovitě, udržet v rukou otěže výchovy až do plnoletosti potomka. Slova „než ti bude osmnáct, budeš dělat to, co řeknu já“ patrně zazní ve většině rodin. Adolescent nepřestává své rodiče kritizovat, na rozdíl od pubescenta se s ním již občas dá rozumně hovořit.

Podle Říčana (2004) je adolescence „vrcholem osobního zápasu o identitu“. Dosažení vlastní identity velmi zjednodušeně kloubí vše, co v sobě jedinec za přispění svého okolí, především rodičů, vybudoval, tzn. poznání sebe sama, vědomí vlastní jedinečnosti, sexuální identity a mravních zásad. Cesta od dětství k dospělosti však není vůbec jednoduchá, jít přímo bez pozastavení či zakopnutí je téměř nemožné. Není divu, že řada z nás dochází k vlastnímu poznání cestou mnoha životních oklik.

1.3 Rodinné vztahy

Rodinné vztahy neboli vazby hrají v životě jedince velmi důležitou roli. „Kvalita vazby mezi dítětem a matkou, později mezi dítětem a otcem a dítětem a dalšími členy rodiny, je klíčovým činitelem osobnostního vývoje“ (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 42). Dobré vztahy s rodiči jsou základem kvalitní výchovy a naopak špatné vztahy jsou původci mnoha konfliktů v rodině. Jsou to však nejen vztahy s rodiči, ale i další velmi důležité rodinné vztahy, které mohou významně ovlivnit život dítěte. Jedná se o vztahy sourozenecké a vztahy dítěte s jeho prarodiči.

„O sourozencích se dnes málo píše a bohužel také méně sourozenecky žije. Jednak je mnoho jedináčků, jednak školní děti tráví i mimo vyučování mnoho času s dětmi stejného věku. V dospělosti se pak sourozenci odstěhují každý jinam a málo se stýkají. Je to škoda, protože sourozenci jsou – když se vztah vydaří – skoro stejně cennými souputníky na cestě životem jako manželé. Sourozenecké vztahy však nejsou pořád a vždy idylické. Bývá v nich mnoho řevnivosti a žárlivosti, závisti, sporů. Zlý, agresivní, lstivý, nadměrně panovačný nebo jinak obtížný sourozenec může svému bratru či sestře celé dětství pořádně zkomplikovat. Jsou-li naopak vztahy mezi sourozenci dobré, vzniká mezi nimi přirozená koalice, jež trochu vyvažuje jinak příliš velkou mocenskou i psychologickou převahu rodičů. Už množství společně stráveného času vytváří velikou blízkost, sblížuje i fyzická podoba, podobný hlas, podobnost duševních vlastností získaných na dědičném základě, společně páchané „hříchy“, společně vytrpěné tresty, společné iluze i zklamání, společné úspěchy. Starší sourozenec je učitelem, vzorem, ochráncem. To je právě to, co ve skupině stejně starých dětí nejvíce chybí!“ (Říčan, 2004, s. 161).

Rodiny s větším počtem dětí, tak jak je známe z literatury a vyprávění našich prarodičů jsou v dnešní době spíše výjimkou. Počet dětí se dnes v rodinách hlídá, plánuje a omezuje. Málokdo z nás má více než dva sourozence, většina má dnes sourozence jednoho a v současnosti výrazně přibývá dětí vyrůstajících jako jedináčci nebo skoro jedináčci, přihlédneme-li k tvrzení psychologů, podle kterých je věkový rozdíl větší než sedm let příliš velký na to, aby mohlo dojít k plnohodnotnému navázání sourozeneckého vztahu. Na tom, kolik dětí by mělo být v rodině, aby to nejvíce prospívalo dětem samotným, není jednoznačná odpověď a odpovědi dnešních rodičů by byly pravděpodobně naprosto odlišné od odpovědí rodičů v minulosti. Podle Matějčka (1986) se dnes paradoxně nejvíce rodičů shoduje v tom, že dítěti neprospívá být jedináčkem.

Jak uvádí Matějček (1997), jsou nám sourozenci, nebo alespoň v dětství byli, našimi nejbližšími lidskými bytostmi na tomto světě a hned dodává, že po rodičích jsou sourozenci i našimi nejdůležitějšími vychovateli. V každé rodině tvoří sourozenci zcela osobité společenství. Děti v rodině tráví spolu obvykle mnohem více času než každé zvláště se svými rodiči. Jeden sourozenec je druhému i vydatným zdrojem vývojových podnětů. Přitom vnitřní vztahy v každém takovém společenství jsou dány jejich povahovými a temperamentovými vlastnostmi a řadou dalších proměnlivých činitelů. Neměnný však zůstává věk sourozenců a sourozenecké pořadí. Přitom je jasné, že poněkud jinou situaci má holčička, která se narodila po dvou klucích, nežli holčička, po níž teprve dva kluci přišli. Jinak je na tom

nejstarší chlapec ze tří a jinak ten nejmladší. Něco jiného znamená, je-li mezi nimi odstup dvou let a něco jiného rozdíl deseti let (Matějček, 1986).

Rodinnými a sourozeneckými vztahy se zabývá také Kevin Leman, americký psycholog, který se ve svých knihách věnuje poměrně velkou pozornost vztahům mezi jednotlivými členy rodiny a také rozdílným potřebám dětí v rodině a správným výchovným metodám, které berou ohled na postavení dítěte mezi ostatními sourozenci. Sourozenecké pořadí nazývá Leman (1997) sourozeneckou konstelací a doslova píše: „Vaše sourozenecká konstelace – zda jste se narodili první, druhí nebo další mezi svými sourozenci – má velký vliv na to, jaký jste člověk, koho si vezmete, jaké zaměstnání si zvolíte, a dokonce jací rodiče sami budete.“

Mnohým rodičům se může zdát vliv sourozeneckých vztahů a pořadí přehnaný. Jsou přece jiné a důležitější faktory ovlivňující život jedince. Ano, ale přestože sourozenecká konstelace není nejpodstatnějším faktorem, svůj význam má a navíc pomůže rodičům pochopit některé chování jejich potomků, poskytnout odpovědi na otázky výchovy, stejně tak je důvodem, proč přistupovat ke každému dítěti jinak a tím se vyvarovat řady chyb a rodinných konfliktů. Pokud uvedeme konkrétní případy, může odpovědět rodičům, proč má jeden ze sourozenců samé jedničky a druhý nosí trojky a vůbec mu to nevadí, pomůže jim pochopit, proč je první spíše samotářský, druhý má přátel až příliš a třetí si hraje na „třídniho šaška“, proč se pokoj jednoho vyznačuje až sterilní čistotou a druhému se válí plesnivě svačiny pod postelí, proč jeden překlene pubertu bez problémů a s jiným se nedá vyjít, atd.

Leman (1997) rozděluje sourozence na tři základní typy: prvorozené (včetně jedináčků), druhorozené (případně prostřední děti) a narozené jako poslední (nejmladší). Děti narozené v určitém pořadí se pak vyznačují určitými charakteristikami a chováním, avšak i Leman připouští, že je třeba také přihlídnout k odlišnostem situace v každé jednotlivé rodině, ke kterým patří věkový odstup mezi jednotlivými dětmi, pořadí narození rodičů, spojení dvou nebo více rodin po smrti jednoho z rodičů nebo po rozvodu, vztah mezi rodiči, tělesné rozdíly dětí atd.

Vzhledem k tématu práce nás zajímá především vliv rodinných a sourozeneckých vztahů na sociálně patologické jednání. Tato problematika však opět není jednoduchá. Sourozeneckých konstelací a jejich variant vzniká mnoho, přistupuje k nim řada dalších vlivů, nemluvě o případech sloučení dvou rodin. Dá se však říci, že přestože se jako rozhodující jeví přístup rodičů, styl jejich výchovy a vlivy prostředí, počet, pořadí a věk sourozenců svůj vliv mít může. Mohou tedy nastat v rodině situace, kdy se dítě dostane do problémů, za nimiž stojí problematické sourozenecké vztahy a vztahy rodičů k němu samotnému.

Matějček (1986) říká, že zvláště jedináčci jsou dnes dětmi přetěžovanými a úzkostně sledovanými. V početnější rodině se nároky na děti jaksi rozdělí a co nedovede jedno, může zastat to druhé. Jedináček to však musí zastat všechno. Také Leman (1997) poukazuje na zvláštní postavení jedináčků. Jedináčci mají tendenci být kritičtí, k sobě i druhým, a často jsou skutečně osamělý, zejména když vyrůstali v prostředí, kde bylo kolem málo dětí, s nimiž by si mohli hrát. Protože jejich kontakty byly omezeny na vztah k matce a otci, dostávalo se jim moc pozornosti od dospělých, ale často mají problémy navázat vztah se svými vrstevníky. Rodiče často kladou na své jediné dítě vysoké nároky, očekávají od něj mnoho, chtějí, aby bylo perfektní, splnilo i jejich nesplněné sny a každý neúspěch berou velmi kriticky a vyvolávají u svého potomka pocit méněcennosti. Zejména v době dospívání se takové děti často bouří proti rodičům, neunesou odpovědnost, kterou na ně rodiče navalili a v rámci své vzpoury jednájí právě opačně, než by si rodiče přáli.

Prostřední dítě může mít podle Lemana (1997) pocit, že si ho nikdo neváží, že o něj nikdo nestojí. Cítí, že rodiče dávají přednost prvorozenému a poslednímu dítěti, a jeho odsunují do pozadí. Je pochopitelné, že takové dítě, které se cítí přebytečné a zanedbávané, brzy začne mít potřebu na sebe upozornit. Pokud rodiče neoblomí správným chováním a úspěchy ve škole, zkusí na sebe upozornit naopak chováním nevhodným a rozhodne se být nejlepší v tom nejhorším. Tyto děti mají také velmi brzy tendence opouštět domov. Identifikují se s jinou skupinou, která je na rozdíl od rodiny uznává, kde mohou vyniknout, potloukají se po ulicích a k závadnému chování bývá jen krůček.

V některých rodinách však mohou trpět ti nejmladší. Zvláště pokud se narodili jaksi neplánovaně, rodiče už o jejich výchovu tolik nedbají, nemají tolik času, který věnovali třeba prvorozenému. Důvodem jakéhosi nezájmu či dokonce zavržení ze strany rodičů může být fakt, že se narodil již třetí či čtvrtý v pořadí chlapeček a očekávána byla holčička. Případy zklamání z pohlaví dítěte nejsou ani dnes výjimkou. Bohužel pak celkový vztah rodiče k tomuto dítěti bývá tímto zklamáním negativně poznamenán po celý život.

Zvláštní situace mezi sourozenci nastává, pokud se spojí dvě rodiny. Téměř v každé takto vzniklé nové rodině nastanou problémy a konflikty. Je téměř nemožné, aby nově nastalé soužití dvou skupin sourozenců a nové matky a otce probíhal hned od počátku bezproblémově. Pro některé členy je pak v atmosféře takto doplněných rodin „nedýchateľno“. Jejich reakce v podobě nevhodného chování, útěků z domova, záškoláctví a dalších problémů je typická. Není tedy náhodou, že mnoho dětí s problémy chování pochází z rodin s nevlastním rodičem a sourozenci.

V neúplných rodinách, kde je více sourozenců vychováváno jedním rodičem, může a často také dochází k situaci, že samotný rodič na výchovu nestačí. Bez jakékoli rodičovské autority se z takových dětí jen stěží stávají bezproblémoví jedinci. Leman (1997) zejména varuje osamělé matky se dvěma či dokonce více syny. Pro dva chlapce jsou typické boje o moc, jakési soupeření, do kterého se matka zpravidla začne násilím vměšovat. S tím, jak chlapci dospívají, ztrácí její disciplína a výchova na důslednosti, synové se začnou chovat neuctivě, dostaví se první urážlivé poznámky, neuctivost. Chlapci tak získávají převahu a matce se už nikdy nepodaří vzít jejich výchovu pevně do rukou.

Stejně jako porozumění mezi sourozenci, hrají důležitou roli také dobré vztahy dítěte s jeho prarodiči. Ti spolu s dalšími příbuznými tvoří významnou součást přirozené sítě sociálních opor, jako stabilizující a podpůrní činitelé. Doba, kdy pospolu žilo několik generací, již dávno minula, přesto se dá říci, že je u nás pouto mezi vnoučaty a prarodiči stále silné. Obzvláště dnes, kdy jsou rodiče dětí silně časově zaneprázdněni, jim mohou babičky a dědové věnovat více času a pozornosti, a tak rodiče alespoň částečně nahradit. Nejednou jim mohou pomoci překlenout nepříjemná a těžká období v životě rodiny, jako je nemoc či rozvod rodičů, případně poradit při rozhodování v důležitých životních krocích. Zejména v období dospívání, kdy mladý člověk opovrhne autoritami a svými rodiči obzvláště, mohou mezi sebou tyto dvě generace vytvořit velmi pozitivní vztah. Na rozdíl od rodičů dítěte mají prarodiče často schopnost povznést se nad pubertálními projevy svých vnoučat a vyslechnout jejich problémy.

Podle provedených průzkumů a testů Matějček (1997) zjistil, že babička a dědeček jsou v představě dětí těmi nejbližšími, kdo by se v případě potřeby mohli ocitnout na místě vlastních rodičů. Je to tedy i důvod k obecné tendenci hledat v prarodičích první pomocnou a podporu, když vlastní rodiče z nějakého důvodu ztrácejí svou funkci.

Mezigenerační konflikty však nejsou ani v nejlepších rodinách výjimkou. Dochází k nim od pradávna a situace jsou podobné. Obvykle jsou neshody způsobeny velkou ekonomickou závislostí mladé rodiny na prarodičích, různé názory na výchovu dětí, snaha z obou stran prosadit si svou. V každém případě děti rivalitu svých rodičů a prarodičů vycítí a bohužel se snadno stává terčem jejich zloby. Pokud se vztahy nevyvíjí dobře sami o sobě, a dospělí lidé se neumí dohodnout, dítě se jen těžko může v takto složité situaci orientovat. Na straně druhé mohou dobře zvládnuté konflikty působit jako spojující činitel.

1.4 Proměny současné rodiny

V současnosti dochází k mnoha závažným změnám v životě rodiny. Sílí především různé tlaky, které rodinu podřívají a oslabují. Dnešní rodina se v mnohém odlišuje od předcházejících generací. Dnešní manželství jsou velmi křehká a snadno zranitelná, ideál rodiny se dvěma rodiči není v reálném životě dneška naplňován. Změny tedy výrazně zaznamenává struktura rodiny. Zvláště v posledním desetiletí se setkáváme s dramatickými změnami struktury rodiny a samotné rodičovství nabývá různých forem. Pokud tedy stručně shrneme všeobecně známé demografické údaje, zjistíme rostoucí počet neúplných rodin, přičemž většina neúplných rodin je tvořena ženou žijící společně s dětmi, prosazují se alternativní formy rodinných soužití, rostoucí počet soužití nesezdaných a téměř alarmující úroveň rozvodovosti.

S průnikem stále početnějších skupin žen s vyšším vzděláním a kvalifikací na trh práce, tj. do veřejné sféry, dochází k podstatným změnám ve sféře soukromé, uvnitř rodiny: mění se její velikost, dochází k narušení tradiční dělby práce v domácnosti k proměně obsahů rolí muže a ženy v rodině, rodina se stává více otevřenou jak směrem ven na vnější sociální okolí, tak ve směru dovnitř, otevírá se zde prostor pro více partnerský (symetrický a egalitární) způsob soužití partnerů, mění se v ní vztahy mezi partnery, ale i mezi rodiči a dětmi (Maříková, 2000).

Proměny současné české rodiny zasáhly také sociální role rodičů. Složitá a dlouhodobá demokratizace uvnitř rodiny způsobila, že muž ztratil dřívější výsadní postavení v rodině. Žena získala některá práva, ale i povinnosti, které dříve náležely jen mužům. Také děti se stále aktivněji podílejí na organizaci rodinného života a vztah mezi rodiči a dětmi je více partnerský. Pokles autority otce v rodině však neznamena, že by v ní ztratil na významu (Kraus, 2008, s. 84). Muži 21. století si naopak začínají uvědomovat proměnu a důležitost své role. Více se angažují v péči a výchově svých dětí, k níž přistupují jinak než dříve – z mocenské pozice, jsou citově angažovanější. Stále častěji nastupují dnešní otcové rodičovskou dovolenou, což byl jev donedávna neslýchaný. Také soudci v rozvodovém řízení častěji zvažují možnost svěřením dítěte do péče otce.

Plaňava (2000, s. 107) se nedívá na změny mužské a ženské role nikterak dramaticky: „...rozdíly mezi muži a ženami zajisté trvají, nelze však přehlédnout jejich zmenšování – od vnějších znaků, jako jsou vizáž a oblékání, až po chování a hodnotové preference. Takzvané tradiční rodové charakteristiky a diference se během posledních několika desetiletí zajisté pozměnily, což ještě nemusí znamenat, že mizí.“ Naopak Novotný (2006, s. 31) vidí

ve změnách těchto rolí zásadní problém: „Zprvu docela nevinný feminismus, který v průběhu 19. století naše mužské předky nejen bavil, ale i popuzoval, zrodil nakonec ve dvacátém století nejen dobré, ale také červivé ovoce. Ženy už sice konečně dosáhly toho, co chtěly, tedy aspoň formální rovnoprávnosti s muži, jenže následně se s novou chutí pustily také za typicky mužskými životními cíli a právě z těchto důvodů začaly často zanedbávat přirozeně jim dané ženské životní cíle a role. Ženy přesvědčivě ulpívající v mužských rolích jen s velkými obtížemi nalézají adekvátní či stabilní životní partnery, takže mnohdy nenaplní svůj ženský osud. Role otce jako živitele a nezpochybňované hlavy rodiny byla novou rodinnou i společenskou praxí postupně oslabována a zpochybňována. Namísto kooperace mezi manžely docházelo stále častěji ke konfrontaci. Zmatení mužských i ženských rolí, rozvrácené nebo silně destabilizované rodiny, to vše navozuje neúspěch a chaos především při výchově dětí. Děti jsou zjevné, i když zprvu jen nevinné oběti v masových měřících chybně aplikovaných emancipačních snah a jejich psychika je rodinným chaosem nebo rozvratem dlouhodobě a většinou nevratně poškozována.“

Novotného poměrně ostrá slova odsuzující ženskou emancipaci by mohl zmírnit názor Matouška (2003, s. 41), podle kterého se emancipační hnutí žen a s ním související hnutí za práva mužů, u nás rozvíjí jen nesměle a zvolna, neboť všechny podobné snahy „totalitní stát v zárodku zahubil“. Matoušek píše, že muži, ale ani ženy u nás zatím neočekávají, že by se žena měla výrazněji nebo stejně jako muž angažovat v mimorodinných sférách – v zaměstnání a v politice, přesto však uznává, že rok 1989 rodinné chování našich občanů změnil. S tímto souvisí také téma *dvoukariérových manželství*, v poslední době zvláště diskutované.

Maříková (2000) se k problematice dvoukariérových manželství vyjadřuje následovně: Dvoukariérová manželství a dvoukariérové rodiny začínají být v sociologii „diagnostikovány“ ke konci 60. let tohoto století, kdy kromě svobodných, bezdětných, popřípadě ovdovělých či rozvedených žen živících rodinu začínají ve vyspělých zemích Západu pracovat i provdané ženy mající děti. Vdaným ženám ze středních vrstev společnosti nestačilo realizovat se doma jako matky, manželky a hospodyně, ale cítily stále silněji potřebu se prosadit, uplatnit a být prospěšné i mimo soukromou sféru, zejména v oblasti placené práce. Postupně přestává platit, že žena, která pracuje, nemá rodinu a děti, čímž se narušuje jedna ze stereotypních představ o ženě. Postupně se začínají vytvářet stereotypy jiné – například, že pracující žena nemůže být dobrou matkou, práce na plný úvazek není v případě ženy slučitelná s dobře fungující rodinou nebo dokonce, že rodina „trpí“, když žena pracuje apod. Nejen společnost, ale i sama sociologie se v této době soustřeďuje pouze

na ženu, zejména pak na to, jak se jí daří kloubit placenou práci s rodinou. Teorie konfliktu volí za svůj ilustrativní příklad konfliktu mezi rolemi právě pracující ženu-matku. V rámci sociální patologie jsou pak diagnostikovány negativní dopady výkonu placené práce ženy na rodinu, zejména pak děti. Podle Matouška (2003) souvisí většina těchto problémů s otevřením prostoru pro nové druhy společenského uplatnění dospělých mužů a žen po pádu komunistického režimu. Typickým případem tohoto problému je krize v rodině muže, který začal podnikat, podnikání se mu daří, ale on je v rodině přítomen jen minimálně. Někdy se svou absencí snaží vynahradit zvýšeným přispíváním do rodinného rozpočtu, jindy frustruje zbytek rodiny tím, že většinu financí investuje do svého podnikání a členové rodiny si připadají ukřádeni na svých právech. Dalším typem problému jsou podle Matouška konflikty vyvolané tím, že žena dosáhla výrazně lepšího postavení a příjmu než její manžel, ten se musí vypořádat s tím, že jeho žena je (v rozporu s patriarchálními tradicemi) významnější postavou jak doma, tak ve společnosti. V jiných rodinách se podniká společně – spletení pracovních a rodinných rolí také vyvolává nové druhy konfliktů. V dalších rodinách jsou na společenském vzestupu oba manželé a potíží je, kdo a v jaké míře se bude věnovat dětem a domácnosti. Tato potíže se někde řeší angažováním babiček, jinde námezdními pomocníky v domácnosti, někde i tak, že se břemeno domácích povinností přesune na nejstarší dítě, či dokonce nezájmem o děti. Konečně existují rodiny, které byly úspěšně adaptované na předchozí režim, ale novým podmínkám se přizpůsobit nedovedou. Ty se opevňují vůči vnějšímu „nepřátelskému“ světu a zatěžují tím zejména své děti.

V souvislosti s pracovním vytížením rodičů a změnou životního stylu rodin souvisí problém značného časového zaneprázdnění. „Důsledkem je vyčerpání, málo času na relaxaci, a na chvíle prožité společně s dětmi. To bývá často kompenzováno („vykupováno“) nadměrným přísunem materiálních prostředků a vysokým kapesným, které rodiče dítěti poskytují, apod. To se pochopitelně nutně promítne do hodnotového systému a charakterových vlastností dětí (neskromnost, sobectví, povýšenost) a v konečném důsledku to může přispívat i k jejich deviantnímu chování“ (Kraus, 2008, s. 85). Dnes skutečně rodiče v důsledku pracovní vytíženosti a preferování vlastních potřeb sotva stačí vůči dětem dostatečně plnit svou rodičovskou funkci v rámci volného času dětí. Volných chvil, které rodina tráví pohromadě a plně se věnuje určité činnosti, aniž by jeden z rodičů neustále nesledoval hodiny stíhán časovým presem nebo si bokem nevyřizoval po telefonu pracovní záležitosti, v mnoha rodinách ubývá. Stále více rodičů tak očekává od školních zařízení a dalších institucí, že převezmou odpovědnost za kvalitní a smysluplné využití volného času jejich dětí. Neuvědomují si, že společně strávené chvíle jsou pro děti nenahraditelné a že by

tyto chvíle měly „vyhrávat“ v konkurenci s volnočasovými aktivitami, které jejich děti stráví v nějakém kroužku či zařízení, a to alespoň po dobu, než si děti budou schopny svůj čas řídit sami.

Dalším problémem je ta skutečnost, že „rodina se dostává do jisté izolovanosti a žije v určitém uzavření před vnější společností. Je to důsledek sílící tendence odděleného života jednotlivých generací a poklesu významu sousedských vztahů a také obecné tendence uniknout záplavě podnětů dnešního přetechnizovaného a medializovaného života do pomyslného klidu rodiny“ (Kraus, 2008, s. 84). Dochází také ke zmenšování rodin. Zvyšuje se počet osob žijících v jednočlenných domácnostech a počet osamělých žen s dětmi. Spolu s izolovaností rodin to vede k menší stabilitě rodin, které se stávají citlivějšími na nejrůznější vnitřní ořesy. Neexistují vnějškové ukotvení v širších společenských vazbách má za následek, že jakékoliv konflikty či další problémy uvnitř rodiny ji, obrazně řečeno, vychylují z rovnováhy. Situace se může velmi rychle změnit ve stav ohrožující pevnost rodinného svazku, což pak vede až k jeho rozvratu (Kraus, 1998).

Také podle Matouška (2003) nemůže být nukleární rodina, a tím méně jiné typy rodin, soběstačným, autonomním tělesem. Schopnost rodiny vychovávat děti a vyrovnávat se s těžkostmi je závislá na tom, jak je rodina napojena na své sociální okolí. Toto spojení nazývá Matoušek sociální síť. Sociální síť rodiny je koalice rodin na sobě závislých, do níž se někdy počítají i jiní nepříbuzní lidé, kteří s rodinou přicházejí do styku (známí, přátelé, sousedé apod.). Z daného vyplývá, že mnohé aspekty prosperity malé rodiny jsou závislé na vazbách v širší rodině. Podpůrná síť rodiny se zhušťuje v době narození dětí, při náročných a kritických situacích v rodině. Scvrkávající se síť je vždycky neblahým znamením. Ti, kteří si udrží kontakty s dostatečně velkým okruhem příbuzných, mají naději vyrovnat se s problémy dříve a lépe.

Sobotková (2007) mluví o hranicích v rodině a o míře jejich otevřenosti či uzavřenosti. Klíčovou charakteristikou hranic v rodině je jejich propustnost, tzn. propustnost hranic mezi subsystemy v rodině i propustnost hranic mezi rodinou a okolím. Tato propustnost se navenek jeví jako otevřenost rodiny. Optimální je střední míra otevřenosti. Extrémní otevřenost signalizuje téměř vždy rodinnou dysfunkci. Na opačném pólu kontinua je malá otevřenost, v extrémním případě izolovanost rodiny. Příčiny mohou být rozmanité – introvertní rodiče, postižení člena rodiny, nepřátelství a nepochopení z okolí kvůli odlišnému systému hodnot, již zmíněná tendence uniknout z dnešního rušného, zmateného, přetechnizovaného, médii a informacemi přehlaceného světa do klidu, soukromí. Izolaci

rodiny tedy můžeme pozorovat i u zdánlivě navenek funkčních rodin, v níž působí rodinný mýtus „vystačíme si sami, nikoho nepotřebujeme“.

Tendence ke zmenšování rodin a jejich izolovanost samozřejmě opět dopadá svými negativy na děti. Pokud rodina nezapadne do sociálního prostředí, ve kterém žije a neudržuje s ním aktivní kontakty, má dítě pouze minimální příležitost poznat jiná prostředí než mu nabízí jeho rodina. Pokud je dítěti odpírán nebo neumožněn styk s širší rodinou či přáteli, dítě zůstává v mnohém ochuzeno. Nepozná své vrstevníky v takové míře, v jaké potřebuje, nebude moci sledovat jiné dospělé a děti v jejich rolích, nebude umět navázat přátelské vztahy.

Snad nejpalčivějším problémem dnešních rodin je rozvodová situace. Stále více manželských párů má s rozvodem vlastní zkušenost. Rozpadá se prakticky každé druhé manželství, a to zahrnuje rozchody nesezdaných párů. Ročně tak ztrácí trvalý a bezprostřední kontakt s jedním z rodičů mnoho dětí. Také Matějček (2002) varuje, že rozvod není v našich zemích ojedinělým jevem, ba právě naopak, počet rozvádějících se rodin se drží na vysoké úrovni. Rozvod manželství a rozpad rodiny představují jedno z nejsvízelnějších období, a to nejen pro přímé účastníky rozvodu, tj. pro rodiče a děti, ale často pro celou širší rodinu. Má své aspekty sociální, etické, právní, emoční a velmi důležité aspekty psychologické. Je to období naplněné stresem a frustrací důležitých lidských potřeb. Je to období, jehož důsledky mohou ovlivňovat účastníky rozvodu po celý další život.

Rozvodové tahanice zanechávají ve většině dětských duší hluboké šrámy, které si nesou do dalšího života. Pro značnou část dětské populace představuje rozvod soubor stresů, které ovlivňují celý jejich další život, přispívají k nestabilitě jejich vlastních rodin a celkově je znevýhodňují oproti dětem z úplných rodin.

Ve změnách současných rodin dále Kraus (2008) zaznamenává sílící diferencovanost rodin podle socioekonomické úrovně. Mnoho domácností se koncentruje v nižších příjmových pásmech. Když pak chtějí některé z nich řešit finanční problémy půjčkami, často se neúměrně zadluží, takže jim hrozí i sociální vyloučení (exkluze). Tato skutečnost se velmi negativně projevuje v celém socializačním procesu. Důsledkem např. je, že děti ze sociálně slabých rodin se mohou stát terčem šikanování, v takových rodinách se také častěji objevuje i deviantní chování. Do složité situace se přitom dostávají především mladé rodiny s dětmi.

Závěrem kapitoly připusťme, že změna podoby, funkcí, struktury i rolí v rodině je faktem a že návrat k tradiční rodině minulosti nepřichází v úvahu, dokonce ani udržení rodiny v klasické nukleární podobě je velmi nepravděpodobné. Je třeba připomenout, že změna rodiny je dlouhodobým procesem, ke kterému nedochází ze dne na den. Rodina se

nezměnila ani nemohla změnit sama, rodina „pouze“ odráží změny společnosti. Návrat zpět možný není. Nedá se zadržet rozvoj technologie, výrobků a služeb, nejde zakázat masová média a antikoncepci, dnes již ženám a mužům nelze vnutit jejich tradiční postavení, role v rodině a na pracovišti, vtisknout rodinám zpět jejich tradice a rituály, ani snížit životní úroveň a blahobyť rodin.

Podle Matouška (2003) lze očekávat rozšíření nových typů rodin, které mají být fragmenty tradiční vícegenerační rodiny. Například: rodina složená z jednoho dítěte a jednoho rodiče, což by mohl být častěji též otec, rodinu složenou ze dvou homosexuálních „rodičů“, přičemž biologickým rodičem je jen jeden z nich, rodinu s několika dětmi z různých manželství, rodinu, v níž se budou o děti starat jen prarodiče a rodiče budou zcela pohlceni pracovní kariérou apod.

„Bude-li v budoucnu existovat lidstvo, má také rodina zajištěnou existenci. Otázkou je, zda má budoucnost civilizace našeho typu, která v současnosti pojímá rodinu jako věc individuálního zájmu a tudíž jako společnost s ručením omezeným. Starými civilizacemi ctěná posvátnost rodiny, jež dělala z rodiny nadindividuální záležitost, se z povědomí moderního člověka vytrácí. Nemusí však být pro naši civilizaci definitivně ztracena“ (Matoušek, 2003, s. 38).

1.5 Shrnutí

Rodina je nesmírně důležitým společenstvím, které má rozhodující vliv na rozvoj osobnosti jedince. Je vzorovou společností, ve které probíhá socializace dítěte, osvojování základních vzorců chování, návyků, hodnot, dovedností a strategií, které jsou rozhodující pro jeho budoucí život, jak v pozitivním, tak v negativním smyslu.

Rodina je protkána spleť sítí vazeb a vztahů. Vztah rodiče a dítěte je zásadní a rozhodující. Tíha úkolu vychovat citově, sociálně a duševně harmonického člověka leží tedy především na rodičích. Velmi důležitý je také jejich vzájemný vztah, nezastupitelná je pro výchovu role matky, stejně však také role plně angažovaného otce. Kromě vlivu rodičů jsou jako významné hodnoceny také vztahy sourozenců a vlivy prarodičů v životě dítěte.

Současná rodina se v mnohém liší od předcházejících generací. Přes veškeré poznatky o proměně současné rodiny, změnách jejich funkcí, rodinné stability, výchovných stylů, početnosti členů a její struktury, představuje výchova dítěte v běžně fungující rodině optimální způsob, který je obtížně nahraditelný.

2. Prostředí rodiny jako přirozené prostředí výchovy

Prostředí, ve kterém člověk žije, vychovává se, vzdělává a pracuje, má velký podíl na kvalitě jeho života. Prostředí je složitě strukturovaný otevřený systém, který funguje na základě určité vnitřní organizace, reaguje na rozmanité podněty a odráží potřeby subjektu a objektu (Knotová, 2002).

Nejrůznější vědní obory zabývající se prostředím tato prostředí analyzují a dělí dle určitých kritérií na jednotlivé typy. Tak se můžeme setkat s prostředími rozdělenými podle charakteru, velikosti a rozsahu, podle lokality, podle typu aktivit člověka, podle organizovanosti prostředí, atd. Všechna prostředí se však vzájemně prolínají a doplňují.

2.1 Přirozená prostředí výchovy

Sociální pedagogika se zabývá především sociálním, společenským prostředím, zkoumá výchovné vlivy různých typů prostředí, reaguje na přeměnu jednotlivých činitelů objektivního prostředí v činitele prostředí subjektivního. Bere v úvahu aspekty přírodní a ekologické, kulturní, historické, ekonomické a sociální. Pedagogové výchovnými aktivitami mohou upravovat vliv prostředí, ovlivňovat jeho působení směrem k jednotlivci a sociálním skupinám. Základními typy prostředí, jimiž se sociální pedagogika zabývá, jsou rodinné, školní, lokální a skupinové, pracovní a volnočasové prostředí (Knotová, 2002).

Jak uvádí Klapilová (1996), zvláštní postavení v socializačním procesu zaujímá přirozené prostředí výchovy, k němuž řadíme *rodinu, lokální prostředí a vrstevnické skupiny*. Probíhá v něm intenzivní socializační trénink, vedoucí k osvojení základních životních rolí. Začlenění jedince v těchto skupinách je zpravidla provázáno silnými citovými vazbami a hodnoty v nich respektované jsou přijímány jako životně významné.

Rodinné prostředí je prvotním a základním prostředím, do něhož se jedinec přirozeně rodí, kde probíhá první poznávání, učení, socializace a kontakty. Toto prostředí tak může ovlivňovat vývoj dítěte v jeho nejcitlivějších fázích a nejpřirozeněji uspokojovat jeho potřeby. Zejména v období raného dětství nemůže kvalitní působení rodiny nahradit žádná jiná instituce. Rodinné prostředí je ideálním místem pro stimulaci příznivého rozvoje dětí, vytváří zázemí plné sympatií, lásky a bezpečí v rámci důvěrných vztahů lidí, kteří jsou si

nejbližší. „V rodinném prostředí se lidé učí reagovat na svět kolem sebe, na situace, v nichž se postupně ocitají. Rodina je chápána jako sociální subsystém. Člověk se v ní celý život učí hrát základní sociální role. Obsah rolí v dnešních rodinách je velmi proměnlivý a je vždy podmíněn kulturní a dobovou situací“ (Knotová, 2002, s. 26). Knotová dále uvádí, že prostředí rodiny má velmi silný vliv na život všech jejích členů a každého člověka silně utváří. Mělo by naplňovat základní psychické potřeby, především pocit bezpečí a jistoty. Velmi potřebná je kooperace s okolním světem i uvnitř rodiny.

Rodinné prostředí by mělo poskytovat nejen dostatek podnětů pro své členy, ale také uspokojovat jejich základní potřeby, zejména pocit bezpečí a jistoty. Za ideální je považováno harmonické prostředí, které nejlépe zaručuje rodina úplná, funkční, bez patologických fenoménů v osobnosti rodičů. Na základě mnoha výzkumů se dá konstatovat, že jakákoli odchylka od harmonického rodinného prostředí vytváří živnou půdu pro vznik poruch chování u dítěte, které postupně vedou k porušování sociálních norem a mohou skončit protiprávním jednáním. Také pedagogové pozorující chování žáků v závislosti na jejich rodinném prostředí zaznamenávají za posledních několik let určité změny, dá se říci, změny k horšímu. Potvrzuje se jistý negativní dopad neúplné rodiny na chování dětí, především v rodinách, kde chybí otec. Sledovány jsou také souvislosti mezi chováním žáků a materiální úrovní rodiny, přičemž nadprůměrná úroveň má spíše negativní důsledky. Projevuje se významná závislost chování dětí na pracovní době obou rodičů, stále aktuální jsou negativní dopady rozvodu rodičů a přítomnost nejrůznějších závislostí rodičů. Také z osobních anamnéz recidivistů, dětí s problémovým chováním a trpících nejrůznějšími závislostmi se často dozvídáme o skutečnostech, jež svědčí o tom, že rodina neplnila v jejich dětství a dospívání svoji funkci a že výchovný a socializační proces byl závažným způsobem narušen.

Matějček ve svých publikacích vyzdvihuje nezastupitelnou úlohu rodiny ve výchově a rozvoji osobnosti jedince. V souvislosti s prostředím hovoří o „ochranných silách v prostředí“ a „obranných silách v dítěti“. Říká, že jsou síly v rodinném prostředí a jsou síly i mimo rodinu, které možno mobilizovat ku pomoci. Má na mysli zejména případy z praxe, kdy osoby vyrůstaly v rodinách, které ovšem své funkce neplnily. Škola a dětská skupina v těchto případech může přicházet jako důležitý pomocný činitel, na němž se dítě zachytí a dál pokračuje lepší cestou. Pokud nefungují rodiče, pak také sourozenecké vztahy či vztahy k prarodičům mohou být velmi silné, stejně tak i přátelské vztahy mezi dětmi a vztahy zamilovanosti u dospívající mládeže. Dále Matějček hovoří o silách v dítěti samotném, které dítě chrání před nepříznivým prostředím. Tak se také stává, že jedno dítě pocházející

z takového prostředí se lehce dostává do nesnází a druhé jde životem nedotčeno (Matějček, 2002). Citové zázemí je v rodinném prostředí nesmírně důležité. Ať už je vztah rodiče k dítěti negativní, laxní či ambivalentní, jedná se o poruchový vztah, který dítěti neprospívá, neposkytuje mu zázemí, oporu, bezpečí a klid.

Lokální prostředí je neodlučitelné od života každého jednotlivce a vedle rodiny a školy je dalším významným socializačním činitelem. Je to prostředí, s nímž jedinec přichází pravidelně a bezprostředně do kontaktu v každodenním životě. Zahrnuje nejen přírodní kvality prostředí, ale také celý systém institucí sloužící společenskému životu, vztahy mezi lidmi, sociální normy a hodnoty vzory chování, prostor pro činnosti ve volném čase (Knotová, 2002).

Klapilová (1996, s. 37) považuje lokální prostředí za „vymezený prostor, ve kterém žije masa lidí, vyznačujících se společným způsobem života. V tomto prostředí probíhají všechny vztahy nebo větší část vztahů mezi osobami, které zde žijí. Lokální prostředí může představovat administrativní oblast vesnice, malé město nebo i čtvrť velkoměsta, ale s výrazně diferencovanými regionálními znaky“.

Knotová (2002) rozlišuje tři základní typy lokálního prostředí: město, tradiční vesnice, moderní vesnice (lidé v ní žijící nejsou ve vztahu k zemědělství). Za lokální prostředí můžeme považovat také sídliště, obec nebo čtvrť. Podle Krause (2001) se v případě sídliště jedná o specifický typ městského prostředí, představující zvláštní komplex vztahů. Jsou to bydliště bez hranic, často také bez patřičné sítě služeb, zdravotnických a kulturních institucí a škol. Základním problémem je to, že se většinou zapomnělo na dostatek travnatých ploch, hřišť, parků, sadů, tedy na děti. To se pak postupně promítá do utváření jejich osobností.

Lokální prostředí v sobě zahrnuje ve vzájemné podmíněnosti a jednotě oblast přírodní, kulturní a společenskou. Je dáno a determinováno svou geografickou polohou, geologickými faktory, klimatickými podmínkami atd. Rozhodujícími znaky jsou velikost a s ní související hustota zalidnění a rozmístění obyvatel. Na ně navazuje komunikační síť, tedy jak je lokalita propojena hromadnými dopravními prostředky, telefonní sítí, dosahem sdělovacích prostředků, počítačovou sítí apod. Tím je také determinována možnost mobility obyvatel, přenosu informací, dorozumění. Podstatná je ekonomická stránka lokality. Jaké výrobní a obchodní jednotky se v ní vyskytují, jaký mají charakter. Zanedbatelný není ani společensko-kulturní charakter lokality. Jaké jsou v daném místě kulturní, vzdělávací instituce, politické a náboženské organizace, na jaké úrovni je celkový kulturní život (činnosti kulturních institucí, knihoven, uměleckých souborů, škol apod.). Každá lokalita je protkána sítí různých vazeb od ryze formálních, přes vazby těsnější až po zcela neformální

a důvěrného rázu, jakou jsou vazby přátelské, příbuzenské. Z hlediska utváření osobnosti má každá lokalita své problémy. Jde o místní hodnoty výchovné a vzdělávací, způsob jejich využití ve všech výchovných institucích, stupeň shodnosti osvětového systému se společenskou, hospodářskou a kulturní strukturou dané lokality, shodnost s ekonomickými, kulturními a vůbec životními potřebami dětí a mládeže, jejich odbornými a školními aspiracemi (Kraus, 2001).

Městské prostředí bychom mohli charakterizovat jako více konzumní, s rychlým životním stylem lidí, větší anonymitou a chladnějšími mezilidskými vztahy než na venkově. Sousedské vztahy se ve městech téměř nepěstují, lidé tráví více času v zaměstnání a jsou obecně sociálně přizpůsobivější, samostatnější, disciplinovanější a sebevědomější. Venkovské prostředí se oproti městskému vyznačuje blízkostí k přírodě a tradicím. Sousedské vztahy a vztahy mezi lidmi obecně jsou pro venkovany důležitější a také rodinné tradice jsou více dodržovány. Lidé z vesnic často za prací a do školy dojíždějí, jejich povahy jsou konzervativnější, jsou skromnější a jejich chování je oproti anonymnímu městu daleko důkladněji podrobováno veřejné kritice. Dříve se život na venkově výrazně lišil oproti životnímu stylu ve městech. Dnes se však tradiční chápání lokálního prostředí jako společného stylu života se mění. Přestože již nedělíme striktně lidi na vesničany a měšťáky, můžeme stále pozorovat drobné rozdíly v chování a prožívání lidí, kteří vyrostli v jiném prostředí. Přestože se tedy rozdíly pomalu smazávají a oba světy se stále více sbližují, je existence a význam lokálního prostředí nepochybná.

Srovnáme-li současné město a venkov, musíme konstatovat, že v posledních desetiletích se obě prostředí postupně sblížovala. Život na venkově se radikálně změnil. Hluboce do něj zasáhly hromadné sdělovací prostředky, znásobilo se množství kulturních a jiných podnětů a v nejrůznějších směrech jej ovlivnil vědeckotechnický pokrok. Poznamenal život rodin, chod domácností, a také zemědělskou výrobu. Výrazně se změnila mobilita venkovského obyvatelstva, a tím se obohatily možnosti sociálních kontaktů. Značná část obyvatel venkova dojíždí za zaměstnáním do měst, takže svým profesionálním zaměřením již nemá s venkovem nic společného. Na druhé straně vidíme, že jisté rozdíly přetrvávají, např. nákupní možnosti jsou na venkově menší než ve městech. Rozdíly jsou také v oblasti služeb, způsob bydlení a celkový styl života (Kraus, 2008).

Z hlediska výchovy jedince je vliv lokálního prostředí považován za velmi podstatný. „Dlouhodobá pozorování a zkoumání lokálního prostředí ukazují, že právě ono silně ovlivňuje úspěch výchovy. Srovnávací studie dokazují, že existuje přímá vazba mezi ohrožením jedince sociálně negativními jevy a stupněm rozpadu lokálního prostředí. Lokální

prostředí velmi ovlivňuje výchovu zvláště u dospívající generace. Formuje jazyk, předává hodnoty, ideály, vzory chování, umožňuje sdílet znalosti a zkušenosti, regionální tradice. Silný vliv na život v určité lokalitě má tako hospodářská struktura, kvalita a charakter přírodního prostředí.“ (Knotová, 2002, s. 31).

„Lokální prostředí vstupuje do výchovného procesu tím, že poznamenává jeho aktéry, především objekt výchovného působení (děti, mládež). Každý zkušenější učitel a vychovatel, který má možnost srovnání, potvrdí, že práce s dětmi na venkově a ve městě (především třeba na sídlištích) je rozdílná. Důležitost lokálního prostředí pak vzniká především v situacích, kdy je dítě vyčleněno z rodiny, případně z pracovních i vrstevnických skupin.“ (Kraus, 2008, s. 98). Podle Krause se odlišnosti jednotlivých typů lokalit odrážejí v odlišném chování a povahových znacích dětí. Města a lokality průmyslového charakteru se vyznačují větším výskytem sociálně patologických jevů. Za významnou determinantu rozvoje osobnosti dětí a mládeže považuje úroveň společenského a kulturního života. Možnosti využití divadel, kin, galerií, možnosti návštěv koncertů s přibývajícím velikostí obce samozřejmě rostou. Problém je v tom, že současné děti a mladá generace jsou těmito vesměs hodnotnými kulturními prožitky dotčeny jen velmi zřídka, a to bez ohledu na typ a velikosti lokality. Zdá se, že rozhodující je, jak tyto příležitosti vyhledává a zprostředkovává rodina. Také dostatečné a vhodné sportovní využití velice pozitivně působí zvláště u chlapců na utváření povahových rysů a chování. Sportovních příležitostí je více ve městech, tělovýchovné jednoty zaměřené na děti fungují někdy lépe na venkově než ve městech (Kraus, 2008).

Připomeňme opět, že jsou to především rodiče, kteří ovlivňují životní aktivity dítěte. Ani sebelepší podmínky a vybavení dané lokality nezaručuje ten nejpříznivější vliv na jedince. Pak se také stává, že dítě vyrůstající ve městě plném divadel, kin, galerií, tělocvičen a nabídek volnočasových aktivit, zůstává díky nezájmu, špatné finanční situaci či zaneprázdněnosti rodičů odkázáno na televizi a počítačové hry. Jsou to rodiče, kteří mohou venkovskému dítěti poskytnout možnost okusit bohatší nabídku vzdálenějšího města, anebo naopak pomohou městskému dítěti vykompenzovat typický městský život pobytem ve volné přírodě.

Skupinové prostředí bývá také nazýváno prostředím vrstevnických skupin. Toto prostředí je dalším významným typem prostředí uplatňující se ve výchově. Klapilová (1996) charakterizuje vrstevnickou skupinu jako malou, primární, neformální sociální skupinu, homogenní z hlediska věku členů. Je po rodině nejdůležitějším socializačním činitelem. Vrstevnické skupiny vznikají od počátku školní docházky a s věkem jejich význam roste. Tyto skupiny umožňují osamostatňování dětí od rodiny a jejich vstup do širších sociálních

struktur. Jsou to sociální útvary, které jsou pro děti i dospívající v mnoha ohledech přitažlivé. Vrstevníci mohou nabídnout kooperaci, společné zážitky a možnosti sebeuplatnění. Ve vrstevnických skupinách se daleko více než v rodině uplatňují vztahy rovnoprávnosti, což u jejich členů vyvolává pocit osobní nezávislosti na dospělých a zároveň jim dodává pocit opory a ochrany. Bývá loajálnější a často toleruje i chování, které dospělí neuznávají nebo odmítají.

Stejně jako jiné skupiny, má i skupina vrstevnická určitou strukturu, hierarchii, cíle, normy a požadavky na své členy. Pro většinu dětí jsou vrstevnické skupiny skupinami referenčními. Touží se stát jejich členy a stávají se konformními k této skupině, často za cenu odklonu od norem, přání a názorů svých rodičů. Zejména u pubescentů a adolescentů má často vrstevnická skupina silnější vliv než rodina. Je pochopitelné, že vrstevnické skupiny se mohou projevat jak pozitivně, tak i negativně. Pokud je však tato skupina v jádru zdravá, bez přítomnosti negativního či patologického chování či jednání, mohou rodiče považovat členství svého potomka v této skupině za jakési sbírání dalších sociálních zkušeností a postupného osamostatňování, přestože vyjít po dobrém s dospívajícím dítětem, jeho postoje, názory, činy, způsobem oblékání a vyjadřování je skutečně obtížné. Velkým společenským a pedagogickým problémem se podle Knotové (2002) stávají skupiny, které jsou asociální, sociálně deviantní. Pro současnou společnost je typický neustálý nárůst deviačních projevů, věk pachatelů trestné činnosti se neustále snižuje a pro dospívající je typická trestná činnost v organizovaných, často vrstevnických skupinách. Z pedagogického hlediska je proto zájem o vrstevnické skupiny nezbytný. Klapilová (1996) zase upozorňuje na emocionálně složitou situaci jedinců skupinou opomíjených a přehlížených, izolovaných nebo odmítaných. Taková situace pak vyvolává snahu těchto jedinců upozorňovat na sebe za každou cenu, vyniknout v čemkoliv, s kýmkoliv spolupracovat nebo dát sebou manipulovat. Nevychází-li jim tato snaha, vyhledávají zpravidla jiné jedince nebo skupiny, které mohou mít nespolečenský nebo protispolečenský program a zaměření.

Také Kraus (2008) připomíná, že vrstevnické skupiny mohou ovlivňovat rozvoj osobnosti mladého člověka v pozitivním, ale i negativním smyslu. Ve výčtu podob vrstevnických skupin varuje především před nejrůznějšími hnutími, jako je punk, anarchisté či skinheads. Stejně tak fanouškové sportovních klubů, či nejrůznější náboženské sekty mohou mít na jedince dopad vysoce negativní.

„Život různých vrstevnických skupin by neměl v žádném případě zůstat stranou pozornosti vychovatelů a učitelů. Budou-li vědět o možných vlivech těchto skupin, předejdou tomu, aby se aktivity takových seskupení obrátily proti nim. V lepším případě pak schopný

a zkušený výchovný pracovník dokáže využít jejich vlivu jako výchovného prostředku, např. při působení na problémové jedince“ (Kraus, 2008, s. 95).

Problematika vlivu prostředí na jedince a vztahu prostředí a výchovy je značně složitá. Na toto téma se diskutuje dlouho a nabízí se řada úvah a teorií. Přitom jde o záležitost velmi individuální a platí, že stejné podmínky a prostředí, může mít na různé jedince různý vliv. „Jestliže zpočátku života člověka se více prosazují znaky, s nimiž se člověk narodil, pak se v průběhu života tento poměr do jisté míry mění a život a jednání člověka více poznamenávají podmínky, v nichž vyrůstal a vyvíjel se (prostředí, výchovné vlivy) (Kraus, 2008, s. 74).

2.2 Rodinné prostředí z pohledu demograficko-psychologického

Demograficko-psychologické podmínky rodinného prostředí zahrnují podle Krause (2008) zejména dva okruhy problémů:

- *celkovou strukturu rodiny* (včetně věku) a aspekty vyplývající z působení otce, matky, sourozenců, případně prarodičů – jde především o úplnost či neúplnost rodiny, ale také např. o počet dětí, specifické výchovné problémy s větším počtem dětí či naopak, v dnešní době však mnohem častěji o prostředí jedináčků, věkové rozdíly mezi rodiči či sourozenci,
- *vnitřní stabilitu rodiny* (všechny roviny vnitřních vztahů) jako základnu emocionální atmosféry rodinného prostředí a předpoklad existence a přirozeného rozvoje všech dimenzí rodinného života - nejdůležitější rovinou jsou vztahy mezi rodiči a dětmi.

Pod pojem struktura rodiny zahrnuje Plaňava (2000) uspořádání prvků (členů rodiny) systému, jejich charakteristiky, vzájemné vazby a pozice, jakož i organizovanost rodiny, aliance a hierarchizace, včetně rozdělení kompetencí. Jak dále píše, pojem struktura rodiny též zahrnuje hranice mezi systémy a subsystémy, tj. generační a osobnostní hranice uvnitř rodiny, jakož i míru a kvalitu propojení rodiny se širší rodinou a komunitou (společenský kontext). V rovině chování a běžných rodinných činností lze chápat strukturu také tak, že se tážeme na rozdělení práv, povinností, odpovědnosti, včetně toho, jak rodina zvládá instrumentální složky soužití (hospodaření s penězi, úklid, vaření, nákupy) i pečovatelsko-výchovné úkoly.

Dítě svým narozením vstupuje do určitého společenského prostředí, ve kterém je ovlivňováno sítí rodinných příbuzenských i ostatních sociálních vazeb. Dlouhodobý proces změn celého rodinného systému vedl postupně k přechodu o širší rodiny k rodině malé. Vícegenerační rodiny s širokou sítí sociálních vazeb již nejsou dnes příliš časté, čímž také dochází k omezení míry kontaktů mezi vzdálenějším příbuzenstvem. V souvislosti se změnami, které se za několik posledních desetiletí ve struktuře rodiny udály, dochází k poklesu počtu dětí v rodině, tedy i ke snížení počtu sourozenců, a také ke vzniku různých forem rodičovství, do kterých se děti rodí a ve kterých v průběhu svého života žijí. Ve společnosti dlouhou dobu přetrvával model tradiční rodiny a v jeho rámci také tradiční pojetí manželského svazku. Alternativní formy rodinného soužití se začaly v daleko větší míře uplatňovat až v posledních několika desetiletích a děti se tak mnohem častěji rodí do svazků nesezdaných.

Dnešní mladí lidé mnohem později vstupují do manželství a také rodičovství často odkládají na pozdější dobu. Dle statistik vzrostl věk snoubenců a tento trend trvá. Trend odkládání sňatků je totožný s trendem celé Evropy a důvody jsou rovněž podobné jako v evropských zemích. Klesá však nejen počet sňatků, ale také ochota nově založených rodin mít alespoň jedno dítě. Statistiky ukazují, že přibývá rodin pouze s jedním dítětem a také stále více párů zůstává bezdětných - a to dobrovolně nebo v souvislosti s narůstající mužskou neplodností. Důvodů, proč lidé odkládají vstup do manželství a ženy odkládají mateřství na pozdější věk je hned několik: mladí více a déle studují, chtějí cestovat, bavit se, užívat si života, ženy často nejdříve budují kariéru. Důvody proč založit rodinu později jsou také ekonomické. Lidé chtějí být finančně zabezpečeni, očekávat dítě připraveni, zejména vyřešit bytovou situaci.

Statistiky však také hovoří o počtu rozvedených manželství, ve kterém bohužel zaujímá naše republika přední místa v celé Evropě. V současné době je u nás rozvedeno téměř každé druhé manželství. Důvodů vedoucích k rozvodu uvádějí manželé mnoho. Mezi nejčastější patří rozdílnost povah, názorů a zájmů, nevěra, alkoholismus, nezájem partnera o rodinu, sexuální neshody, agresivita, násilí apod.

Sourozenecký vztah může být velmi důležitou částí v životě každého člověka. Sourozenci většinou sdílejí stejné rodinné zkušenosti a vytvářejí mezi sebou zvláštní vztah, který může trvat celý život. Mohou si být blízcí a mohou si zůstat blízcí až do dospělosti, nebo se mezi nimi nikdy tento blízký vztah nevytvoří, případně se odcizí v době dospívání. Způsob, jakým se sourozenecký vztah rozvíjí, mohou ovlivnit situace a okolnosti v rodině, např. rozvod, kulturní rozdíly, postavení či věkové rozdíly sourozenců. Klapilová (1996) připisuje

sourozencům důležitou roli v socializačním procesu. Přítomnost sourozenců tento proces usnadňuje, neboť dítě už ve vlastní rodině navazuje vrstevnické vztahy a učí se tak rolím, které jej budou celoživotně provázet. Dílčí spory mezi sourozenci jsou časté, avšak ustupují do pozadí, musí-li sourozenci společně čelit tlaku ze strany rodičů. Podle Klapilové prvorozené děti nebo jedináčci utvářejí svou osobnost často jako jedinci egocentričtí a méně všímaví ke svému okolí. Děti, vyrůstající v přirozeném prostředí úplné rodiny, si osvojují mnohem reálnější přístup ke světu, než děti z neúplných rodin nebo vychovávané bez sourozenců. Dodejme jen, že také velký věkový rozdíl příliš neprospívá k vytvoření typického sourozeneckého vztahu a už vůbec nemůže simulovat vrstevnický vztah.

V procesu rodinného styku se v rodině vytváří určitá hodnotová a psychická atmosféra, která ovlivňuje všechny účastníky rodinné komunikace. Významnou funkci má tedy rodina v oblasti sociálně-psychologické podpory svých členů. Již samotná příslušnost jedince k určité sociální skupině, pocit sounáležitosti s určitými lidmi, s nimiž má jedinec příležitost se identifikovat, hraje velmi podstatnou roli. Kromě toho vytváří rodinná komunita specifické sociální klima, v němž má významnou úlohu citová složka, utváření a udržování vědomí, že jsem akceptován, uznáván, hodnocen. Stálé a vřelé citové klima má svůj nesporný význam nejen pro děti vyrůstající v rodině, ale prakticky pro všechny příslušníky rodiny, zvláště pak pro generaci nejstarších. Budování a udržování pozitivního rodinného klimatu je tak jedním z důležitých avšak nelehkých úkolů rodiny. Sociálně psychologická funkce rodiny však může být narušována v celé řadě situací. Jedná se buď o konfliktní situaci v rodině (rozvodové rozepře, neshody mezi generacemi, mezi partnery, psychologické nepřijetí dítěte) či o případy závislosti některého člena rodiny na alkoholu, drogách, hracích automatech. Stejně tak sociálně a emočně nevyzrálí rodiče mívají problémy s naplněním citových potřeb svých dětí. Na druhou stranu křehká rovnováha mezi citem a rozumem může být zdrojem potenciálního ohrožení rodinného klimatu a citová labilita se pak negativně odrazí především na dětech. Nalézt rovnováhu mezi citem, rozumem a zodpovědností není v moderní společnosti nijak jednoduché. Přesto je *stabilita rodinného prostředí* tou základní jistotou, kterou může rodina jedinci a především dětem poskytnout a kterou není schopna žádná jiná instituce v uspokojivé míře naplnit (Stašová, 2001).

Osobními vztahy jsou chápány především vztahy dětí s rodiči a dalšími rodinnými příslušníky a také přátelské vztahy s nejbližšími lidmi. Kvalita vazby s rodiči v raném dětství a později i s širší rodinou, je klíčovým činitelem osobního vývoje jedince. V období pubescence dochází k modifikaci vztahu dětí k rodičům, jejich role je v této době oslabena. Proces individualizace s sebou nese určitá rizika konfliktů mezi dětmi a jejich rodiči.

Nezřídka děti z rodin s nepříliš pozitivní odezvou a nedostatkem zájmu, hledají pocit uspokojení a naplnění v různých partách, které mohou být potenciálem vzniku sociálně patologických jevů. Pro dospívající mládež je velmi důležité zázemí vstřícných a chápajících rodičů, ale také v této době získávají blízké přátelské vztahy (Matoušek, Kroftová, 2003).

Také rituály jsou specifické, pro rodinu typické a ustálené průběhy některých činností, které mají ochrannou, pomocnou a stabilizační funkci. Rituály mohou mít podobu každodenní rutiny, jako je stolování, loučení členů rodiny ráno před odchodem do školy a práce či večerní ukládání ke spánku. Jedná se také o slavnostní příležitosti jako slavení narozenin, rodinných výročí, Vánoc, Velikonoc atd., při nichž se silně projevuje rodinná tradice. V současné době plné rychlých a mnohdy dramatických změn ve společnosti i v rodinách rituály usnadňují zvládnutí všech nároků. V rodinách, ve kterých jsou rituály zanedbávané, potlačené či zapomenuté, může životně důležité vědomí rodinné celistvosti v průběhu času slábnout (Sobotková, 2007). Matoušek (2003) zdůrazňuje význam rodinných tradic. Každá rodina, pokud je v psychologickém smyslu rodinou, udržuje vazby mezi svými členy a udržuje svou tradici. V životě rodiny je – podobně jako v politice – tradice zdrojem legitimacy. Rodina si tradici připomíná uchováváním památných předmětů, předáváním dovedností a předáváním významných příběhů formou vyprávění nebo formou psanou. Zvýrazňování rodinné tradice, kterou dalším generacím předávají více ženy než muži, bývá většinou znakem pozitivním. Zvyšuje stabilitu rodiny, odolnost vůči vnitřním i vnějším stresům. Zajímavou souvislost spatřuje Matoušek také ve struktuře vnitřních vztahů rodiny a ve vnitřním členění bytu. Bariéry mezi generacemi i mezi jednotlivými osobami mají jednak hmotnou reprezentaci (stěny, dveře, případně patra), jednak k nim náleží pravidla, podle nichž jsou regulovány vstupy do místností a jejich užívání. Každé uspořádání bytu je určitým řešením potřeby soukromí a potřeby vzájemnosti. Matoušek připomíná, že bydlení je pouze jedním aspektem rodinného života, promítá se do něj však leccos z jiných sfér soužití. Uspořádání bytu konzervuje jistý typ vztahové struktury.

Žádné vztahy nejsou úplně bez problémů, v některých rodinách jsou problémy větší, v některých menší. Vztahy v rodině obecně velmi úzce souvisí s komunikací v rodině. Jak píše Plaňava (2000) komunikace odráží, a také spoluutváří mezilidské vztahy. To, jak spolu lidé komunikují, verbálně, paralingvicky i neverbálně, je označením toho, co a jak se mezi nimi děje. Diagnostikovat komunikaci v určité rodině tedy umožňuje rozpoznat, pojmenovat a porozumět vzájemným vztahům a případným problémům.

Odborníci varují, že v procesu komunikace za posledních několik let nastaly dramatické změny. V důsledku obrovského rozvoje multimédií znamenávají úbytek klasické komunikace, tedy komunikace tváří v tvář, nejen v rámci společnosti, ale i v rodinách samotných. Výchova je založena na komunikaci, s dětmi je třeba mluvit o problémech všeho druhu a aktivně jim naslouchat. Rodinných rozhovorů není nikdy dost, jelikož vytváří silné rodinné pouto mezi jejími členy, dítě se pomocí nich učí zvykům a způsobům konverzace. Pokud se je nenaučí, je pravděpodobné, že bude mít komunikační problémy v kontaktech s ostatními lidmi i v pozdějším životě. Komunikační dovednosti jsou klíčem ke spokojenému soužití, společenskému i pracovnímu úspěchu, pomáhá překonávat jazykové bariéry a konflikty. Výměna informací a komunikace bude hrát významnou roli i v budoucnosti, přičemž s nástrahami nových médií se bude muset potýkat téměř každá rodina. Rodiče by si však měli uvědomit, že jejich potomek si zřejmě bude muset osvojit dovednosti telefonování, esemeskování, chatování a mailování, bude se však muset naučit především srozumitelně komunikovat a diskutovat. Jedině dobré vyjadřovací schopnosti, ochota komunikovat a srozumitelně formulovat své sdělení mohou dětem pomoci vyrovnat se s informačním tokem, který je stále silnější.

2.3 Rodinné prostředí z pohledu kulturně–výchovného

V kulturně–výchovné oblasti se v rodinném prostředí se odráží především:

- *hodnotová orientace a vzdělání rodičů,*
- *životní styl,* především v souvislosti s využíváním volného času (zájmová činnost, míra a způsob využívání masmédií, cestování, trávení dovolených, stravovací návyky apod.)
- *míra pedagogizace rodinného prostředí,* patrná např. z využívání pedagogických prostředků, a některé další podmínky, které mají vliv na vytváření postojů dětí k lidem, ke vzdělání, práci, kultuře, politice a vůbec k životu (Kraus, 2008).

Naše kultura – ve srovnání s jinými historickými kulturami i ve srovnání s kulturami existujícími v současnosti jinde na světě – velice zdůrazňuje vliv rodičovské péče na utváření povahy dítěte i vliv rodiny na duševní rovnováhu dospělého. Výchova praktikovaná v našem kulturním okruhu ještě začátkem novověku byla z dnešního hlediska necitlivá, chladná a autoritářská. Dnes platí názor, že jenom svobodný, citlivě vychovávaný člověk může

rozvinout všechny svůj vrozený potenciál, jenom člověk vychovávaný ve stabilní rodině, stále stejnými rodiči, ve stabilním domově a v láskyplné atmosféře může co nejlépe prosperovat. Až úplně v posledních letech se v některých zemích euroamerického civilizačního okruhu začínají ozývat odborníci varující před přílišnou povolností a demokratičností výchovy dětí (Matoušek, 2003).

Každá společnost předepisuje svým členům jistý étos týkající se zakládání a vedení rodiny. Lidé si ho nemusí uvědomovat, ale řídí se jím. Uznávané hodnoty můžeme zase považovat za odpovědi na otázky typu: Je žádoucí vstupovat do manželství? Kdo může a nemůže založit rodinu? Kdy je na to v lidském životě vhodná doba? Je žádoucí mít dítě? Kolik? V jakém věku? Jak se má plánovat narození dětí vzhledem k pracovní dráze, zvláště u žen? Je možné se rozvést? Co je dostatečným důvodem k rozvodu? Do jaké míry je při rozhodování nutno brát v úvahu zájmy dětí? V kterém věku děti snášejí rozvod nejhůře? Která rodina je harmonická, která ne? Studium hodnotového klimatu společnosti je obtížné a je nesnadné najít charakteristický průměr (tamtéž, 2003).

Každá rodina si vytváří svůj *system hodnot*, který se projevuje tak, jak ho instruují rodiče dětí. Rodiny si mohou stanovit zásady používání televize, novin, návštěvy kulturních podniků. Rodiny mají svůj styl v zacházení s vlivem institucí, jako jsou školy, úřady, obchodní síť, církve. Hlásané normy nemusí být vždy platné s normami platnými. Jestliže rodič tvrdí dítěti, že zdravé je nekouřit a sám kouří, pak fakticky sděluje: kouření je přípustné a svědomí lze uchlácholit protikuřáckou propagandou. Děti, jak známo, přejímají spíše to, co vidí, než to, co slyší. Rodina demonstruje uznávané hodnoty i v předmětech. Předměty hodnotné pro rodinu mohou a nemusejí mít vysokou hodnotu tržní. Rodinným pokladem mohou být automobily, počítače, svršky, šperky, knihy, gramfonové desky, fotografické přístroje, ba i příslovečné staré mince (tamtéž, 2003).

Jednoduše se dá hodnotová konfigurace rodiny zjistit otázkou, jak rodina tráví čas, který její členové nevěnují práci či školní docházce – tedy večery, víkendy a prázdniny. V rodinách s mladšími dětmi určují náplň volného času rodiče, v rodinách s dospívajícími a dospělými dětmi jsou brány v úvahu jejich preference, případně se jim ponechává prostor k tomu, aby trávily čas po svém. Matoušek (2003) zastává názor, že rodina si musí udržet alespoň nějaké činnosti ve volném čase, jichž se účastní všichni nebo alespoň někteří členové rodiny. Otázka „Jak trávíte víkendy?“ je podle něho tou nejrychlejší cestou ke zjištění funkčnosti rodiny.

Plaňava (2000) zařazuje do životní hodnotové orientace rodiny to, do čeho rodina investuje čas, energii, případně peníze, a jaká je hierarchizace tohoto usilování, jaké jsou preference. V počátečních etapách vývoje rodiny jde především o hodnotové orientace

a preference rodičů – manželů, ty mohou být identické nebo rozdílné. Jsou-li rozdílné, mohou být slučitelné, nebo naopak neslučitelné. S tím souvisejí i vzájemná očekávání od soužití v rodině a manželství.

Každý jedinec má jiný specifický způsob života, ale obecně představuje naplňování života společnosti. Tento životní styl souvisí s hodnotami a ideály, které by člověk rád v životě uskutečňoval. Jedinec si dále vytyčuje tzv. životní plány, což je soubor cílů, kterých se člověk svou činností snaží dosáhnout. Je bezpochyby, že hodnocení každého jedince je ovlivněno zvyklostmi, mravy dané společností a subkultury, v níž žije. Hodnotová orientace jedince se vytváří v průběhu života jak z vrozených dispozic, tak i vlivem různých vnějších činitelů, kterých je v okolí jedince nespočet. Životní styl se utváří v interakci osobních zvláštností člověka a dlouhodobých specifických nároků jako konfrontace s několika typickými životními situacemi, jejichž zvládnutí, má-li povahu pravidelného opakování, představuje typické znaky životního stylu. Mezi mnoha faktory utvářející životní styl má závažnou úlohu rodina. Právě způsob, jakým žije rodina, klade základy celé osobnosti dítěte, včetně zásad a vzorců, podle nichž si bude vytvářet svůj životní styl v budoucnu. K zásadnímu rozmachu aktivit a tím i obohacení životního stylu dochází již u mládeže (Žumárová, 2001). Zvláště u kouření, alkoholismu a dalšího návykového chování mládeže je velmi patrný vliv prostředí rodiny a zejména příklad rodičů a vazba dětí na toto chování se projevuje velmi silně. Můžeme velmi jednoduše konstatovat, že rodiče kuřáci mají často děti, které také kouří, děti rodičů alkoholiků mají také velmi tolerantní postoj k alkoholickým nápojům, apod.

Způsob využití volného času je jedním z důležitých ukazatelů životního stylu. Jedná se o hodnotovou orientaci člověka, která se projevuje v jeho chování i ve způsobu využívání a ovlivňování materiálních a sociálních životních podmínek. Volný čas a činnosti s ním spojené tvoří zásadní oblast v našem životě. Volný čas lze pokládat za významný fenomén naší doby. Problémy spojené s využíváním volného času jsou v zásadě dvojí. Jednak spojené s celkovým nedostatkem volného času, jednak se schopnostmi umět jej využívat skutečně efektivně. V dospělosti převažují problémy prvního druhu, druhá skupina problémů se týká především mládeže, která má relativně volného času více než dospělí v produktivním věku. Značná část mladých lidí neví, jak s volným časem naložit (Žumárová, 2001).

Zejména vzhledem k dnešní nutnosti, aby oba partneři vykonávali ekonomickou aktivitu, je nedostatek volného času v rodinách velmi diskutovaným tématem. Čím více času tráví rodič v zaměstnání a mimo rodinu, tím více se ostatní členové rodiny cítí odsunuti na druhou kolej. Častým jevem je, že si rodiče v bláhové snaze předejít časovému presu tento čas

rozplánují. Přesně vymezí čas na učení, zájmový kroužek, práci na zahradě, úklid a ještě se do svého plánu musí vejít s krátkou pohádkou před spaním. Rodina však nemůže fungovat přesně podle stanovených plánů, děti vyžadují čas svých rodičů častěji, než si to oni naplánují a stroze vymezený čas dětem zpravidla nestačí. Pokud chce rodič vynahradit týdenní nepřítomnost dětem tím, že s nimi stráví celý den a přesto není aktivním účastníkem dění, je jeho snaha téměř zbytečná. Čas rodiny je totiž výrazně charakterizován kvalitou, neboť úspěšnost rodinných vztahů záleží vedle kvantity společného času též na jeho kvalitě.

Jak trávit volný čas se jedinec učí od svých rodičů a nejbližších, přičemž na působení rodinného prostředí pak navazuje prostředí školní. S výchovou k volnému času je třeba začít již v předškolním věku, avšak až ve školním věku si dítě, zejména díky novým povinnostem, začíná jasněji uvědomovat pojem volného času. Vstup do školy je pro dítě významným mezníkem a právě v tomto období se dítěti otvírají nové možnosti využívání volnočasových aktivit díky činnosti různých institucí a organizací nabízejících řadu kroužků, programů a činností s využitím volného mimoškolního času. Dítě přestává být ve využití volného času závislé na rodičích. Mělo by mít vždy možnost nakládat se svým volným časem dle vlastního rozhodnutí a svobodné volby, stále je však nutný dozor rodičů. V období dospívání nabývá volný čas nových rozměrů a jedinec preferuje samostatné nakládání se svým volným časem. Ideálem je, pokud jedinec najde dostatek volného času pro jeho užívání a zvolí si vhodnou činnost, která ho bude v tomto čase naplňovat.

Sociální situace v naší společnosti se mění. Začínají se odlišovat podmínky různých sociálních skupin pro využívání volného času. Také nabídky zařízení organizující volný čas dětí, mládeže a dospělých podléhají mechanismu tržního hospodářství. Rodinný rozpočet však vždy nedovoluje, aby si jedinec ve volném čase mohl plně a svobodně vybrat různé druhy aktivit jeho zájmu. Také pro děti nekonformní v názorech a chování, tzv. děti problémové je v současné době málo zařízení, která jsou skutečně otevřenými příležitostmi pro tyto děti. V budoucnu by ve větší míře měly vzniknout silné instituce, finančně zajištěné, kde by bylo postaráno jak o děti ze sociálně slabých rodin, tak i o děti problémové (Faltýsková, 2002).

Součástí životního stylu rodiny je její postoj a zacházení s *masmédií*. Přestože se to mnohým kritikům masmédií nezamlouvá, jsou pro dnešní děti a mládež internet, mobil, počítač, televize s mnoha programy, DVD přehrávač naprostou samozřejmostí a co více, jsou jimi přímo nadšeni. Zdravý životní styl se v dnešní době nevyznačuje tím, že rodiče nechají děti vysedávat dlouhé hodiny před obrazovkou, ale ani tím, že budou dětem neustále vypínat televizi nebo zakazovat počítač. Rodiče musí naučit současné děti umět masmédiu užívat.

I zde však platí, že rodiče jsou pro své děti vzorem, ať se jim to líbí nebo ne. Těžko tedy může svého potomka omezovat ve vysedávání u počítače ten, kdo se sám ve svém čase nejraději dívá na televizi.

2.4 Rodinné prostředí z pohledu materiálně-ekonomického

Materiálně-ekonomické faktory rodinného prostředí můžeme rozdělit do několika skupin:

- *zaměstnanost (profese) rodičů, otců i matek, a vliv této skutečnosti na děti,*
- *charakter a kvalita bydlení, vybavení domácnosti,*
- *finanční zajištění,*
- *individuální spotřeba rodiny jako součást životního stylu,*
- *vliv techniky a technických prostředků na život rodiny a některé další oblasti, např. materiální podmínky pro zájmovou činnost dětí a pro jejich přípravu do školy apod. (knihovna, hudební nástroje, sportovní potřeby, atd.) (Kraus, 2008).*

Lidské vztahy v současném, často konkurenčním a hektickém prostředí jsou mnohdy velmi komplikované a vyčerpávající. Také problémy v zaměstnání či dlouho potlačované pracovní neshody mohou vést ke stresu, depresi, nervozitě a dalším psychickým obtížím, jež potom člověk přenáší na ostatní jedince, zejména jimi trpí členové jeho vlastní rodiny. Neustále se zvyšující pracovní nároky a další negativní faktory pracovního prostředí mohou být a často také jsou jednou z příčin nesouladu v rodině, kterým trpí zejména děti. Muži jsou buď zaměstnáním velmi časově vytíženi a ženy zůstávají na výchovu dětí samy, nebo pracují oba rodiče a pro děti nezbyvá tolik času a pozornosti, kolik by potřebovali. Zvláště dnes, v době dvoukariérových rodin, může být pro ženy obtížné zvládnout propojit profesní život s péčí o rodinu.

Obdobné problémy samozřejmě může vyvolat *nezaměstnanost*. Ta může mít velmi negativní vliv na společenský a rodinný život nezaměstnaného. Dlouhodobě nezaměstnanému jedinci nezpůsobuje nezaměstnanost pouze ztrátu sebedůvěry, změnu žebříčku hodnot a nadbytek volného času, ale také finanční a emocionální napětí v rodině, v jehož důsledku může dojít i k rozpadu rodinných vztahů. Ukazuje se také souvislost mezi nezaměstnaností a násilnými činy v rodině, nejen mezi partnery, ale také ve vztahu k dětem. Tato otázka je ovšem složitá, neboť domácí násilí může být vyvoláno mnoha jinými faktory.

Prostředí, ve kterém člověk žije, výrazně rozhoduje o kvalitě jeho života a podílí se na něm kromě mnoha dalších podmínek také *podmínky materiálně-ekonomické*. Ty obvykle zahrnují materiální zabezpečení, vnímané též jako materiální bohatství, podle kterého mnozí lidé posuzují kvalitu svého života. Také z pohledu dětí a dospívajících je ekonomická situace rodiny vnímána jako dostatek peněz a je vztahována k vlastnictví určitých věcí, které mládež pokládá za symboly dobrých majetkových poměrů. Také *bytová situace, kvalita bydlení a vybavení domácnosti* má nesporný vliv nejen na kvalitu života, ale ovlivňuje rozhodování o vstupu do manželství, často i počet dětí a celkovou spokojenost rodiny.

S ekonomikou souvisí i oblékání. Zejména ve školách je přímo závod o to, které dítě bude mít oblečení podle poslední módy, které bude vybaveno různými technickými prostředky (mobil, počítač). Dítě pak používá nejrůznější prostředky tlaku na rodinu, aby dosáhlo standardu, který mají jeho spolužáci, či je dokonce v něčem předčilo. To se převádí do konfliktů mezi rodiči, kdy jeden potřebuje, které chce dítě splnit, zavrhuje a druhý považuje jejich splnění za nutné a správné (Matějček, 2002).

Je nesporné, že *ekonomická úroveň rodiny* je důležitým faktorem ovlivňujícím mnohé stránky života rodiny a dětí, a to nejen ve vztahu k dostatečnému materiálnímu zabezpečení, ale také v souvislosti s využíváním a naplňováním volného času a vybavením potřebným pro vzdělávání dětí. Zejména dříve mladí novomanželé velmi podceňovali ekonomickou situaci a vstupovali do manželství se slovy „hlavně, že se máme rádi“. Finančně absolutně nezabezpečení novomanželé tak nejčastěji bydleli u rodičů jednoho z manželů, výdělek sotva stačil na základní vybavení domácnosti a do této situace obvykle brzy po svatbě přicházelo první dítě. Nedostatek peněz a soukromí způsoboval dříve či později konflikty vedoucí v mnoha případech až k rozvodu.

Také Matějček (2002) varuje před podceňováním finanční situace. „To, co bylo ve snoubeneckých a předmanželských snech spojeno s financemi a ekonomikou, kde bylo možné pohrávat si s představami, jak by bylo krásné koupit si auto, mít vlastní byt nebo domek, či dokonce vilu, je najednou konfrontováno s tvrdou realitou života, a čím silnější je potřeba naplnění ekonomických potřeb, tím silnější, větší a nebezpečnější mohou být konflikty, které vážně ohrožují soudržnost rodiny.“ Novák a Pokorná (2007, s. 41) jsou toho názoru, že „třetina českých domácností je do určité míry podporována rodiči. Míra podpory je to vysoká, namátkou v USA nemyslitelná. Motivy nejsou zdaleka jednoduché ani jednostranné. Požadavky mladých na patřičný materiální standard jsou poněkud nad jejich příjmy a každá pomoc se hodí. Na druhé straně rodičovská pomoc udržuje mladé v závislosti. A to je pocit mnohým rodičům, byť dospělých dětí, nad jiné příjemný.“

Mnozí odborníci říkají, že žijeme v době maximálního přepychu. Ať už se tento přepych týká energií, pohonných hmot, oblékání, jídla apod., je pravdou, že nároky a potřeby dnešních rodin jsou vysoké. Právě životní hodnoty rodiny dnes často neobstojí v konkurenci s nabízeným zbožím a službami. Těmi jsou dnes lidé obklopeni ve stále větší a lákavější nabídce, vlivem reklamy a dalších tlaků po těchto věcech touží, mají pocit, že je musí mít. K tomu, aby si je mohli koupit, potřebují peníze, které je třeba vydělat. Honba za co nejvyšším výdělkem pak okrádá lidi o čas a jeho nedostatek má negativní dopad na jejich rodiny. Ty pak pospolu tráví mnohem méně času, méně komunikují, její členové se uzavírají do sebe a případné konflikty a problémy, které se stávají těžko řešitelnými, časem mohou nabývat závažných až patologických rozměrů. Jde o začarovaný kruh a závislost na spotřebě se dnes skutečně stává příčinami krize a rodinných konfliktů mnoha domácností. Často si totiž nabízené, ač v podstatě zbytečné, věci a služby nedokáží odepřít ani rodiny sociálně slabší. Kde nestačí rodinný rozpočet, tam se materiální potřeby uspokojují formou zadlužování. Lidé tak využívají „velmi výhodných“ půjček, a pozdě pak zjišťují, že komfort v podobě exotické dovolené, bohatých Vánoc či luxusní elektroniky byl nad jejich možností. Finanční situace paradoxně postihuje ty, které ji přímo nevyvolaly – děti.

„V souvislosti s nevelkým příjmem mladé rodiny jsou situace, kdy jisté sebeobětování dospělých ve prospěch patřičného materiálního standardu dítěte je na místě. To i přesto, že opravdový luxus nabízí dítěti především rodičovská láska, jejich čas a vlídná péče. Tedy to, co umožňuje získat pocity důvěry ke světu a lidem. Takové dítě má po narození dostatek kontaktů se svými nejbližšími. Pohlázení, něžný dotyk, mazlivé slovo, usměvavá tvář, příjemná vůně“ (Novák, Pokorná, 2007, s. 42).

Zejména v poslední době se sleduje souvislost mezi chováním dětí a mládeže a materiální úrovní rodiny. Ukazuje se, že nadprůměrná ekonomická úroveň dnešních rodin má spíše negativní důsledky. Také Matoušek a Kroftová, zabývající se delikvencí mládeže, uvádějí, že příčiny deliktů páchaných dětmi a mládeží často souvisí s tím, z jaké společenské vrstvy mladí delikventi pocházejí. Sociálně slabé rodiny s nízkou úrovní vzdělání a s vysokou mírou nezaměstnanosti považují za nejpříznivější živnou půdu pro kriminogenní chování mládeže. Výjimkou však nejsou ani mladí delikventi z vyšších společenských vrstev, kde se také můžeme setkat s nezájmem či zanedbáváním výchovy dítěte, např. pro nedostatek času či dohledu na dítě ve volném čase. Delikvence mládeže z dobře situovaných rodin může být chápána jako následek klesajícího vlivu rodiny na chování dospívajících dětí ve všech společenských vrstvách. Navzdory zvyšování kriminality dětí ze středních vrstev a nárůstu kriminality dětí z velmi dobře ekonomicky zajištěných rodin, většina mladých lidí

dopouštějících se delikventního chování, pochází z nejnižších sociálních vrstev, s nízkými příjmy, chybějící kvalifikací a s velkou mírou nezaměstnanosti (Matoušek, Kroftová, 2003).

Život rodiny je ovlivňován nejen základními principy společnosti, v níž žijí, ale také novým způsobem života spojeným s vědecko-technickým pokrokem. *Technizace* za několik posledních let výrazně pokročila a začala plně ovládat životy rodin a jejich členů. Mobilní telefony, přestože nejsou na scéně příliš dlouho, nás plně ovládly. Mobil se již stává běžnou součástí aktovek dětí prvního stupně základních škol a dospívající si bez nich již život nedokážou představit. Předhání se ve vlastnictví nejdokonalejšího technického výstřelku, nehledě na jejich zneužívání ve školách v souvislosti s šikanou, dalším palčivým problémem dnešní doby. Internet sice slouží jako komunikační nástroj běžným uživatelům, ale také negativním žvlům – obchodníkům s drogami, teroristům, prostitutci, apod.

Nové technické vymoženosti nás na jedné straně obohacují, ale zároveň způsobují zvyšující se psychickou a fyzickou zátěž. Také vývoj dětí je značně ovlivněn vědeckotechnickými pokroky. V dnešní uspěchané době jsou sice bystřejší než dřív, snad i inteligence stoupla na vyšší úroveň, snad až příliš brzy dospívají. Je však normální, že v některých rodinách je nejlepším přítelem dítěte počítač? V budoucím multimediálním světě budou sice děti potřebovat mediální dovednosti a kompetence, bohužel k tomu dochází většinou za cenu zvyšujících se materiálních nároků a neskromnosti, duševního strádání z nedostatku citových i smyslových podnětů.

Také Kraus (2001) spatřuje v důsledcích *technizace* ohrožení zdravého rozvoje dětí a uvádí, že řada ohrožení je dána také morálním stavem společnosti. Komercializace současného života, jeho materializace, narůstající egoismus, současná převládající hodnotová orientace, ale i takový jev jako je „zpeněžování“ dětství a nadměrná přesycenost podněty, která je typická pro současné prostředí na všech úrovních. Děti se dnes ocitají v novém „informačním prostředí“, které přináší nároky a požadavky, s nimiž se značná část dětské populace jen stěží vyrovnává.

2.5 Shrnutí

Osobnost lidského jedince je ovlivňována kromě zděděných a vrozených dispozic řadou dalších faktorů, které v sobě skrývají prostředí, jimiž je tento jedinec obklopen. Prvotní a zásadní vliv mají zejména přirozená prostředí výchovy, ke kterým patří prostředí rodinné, lokální a skupinové. Vedle nich se však na formování osobnosti dítěte výraznou měrou podílí prostředí školní, které má navíc výraznou funkci vzdělávací a zvláště v poslední době nabývá na významu prostředí volnočasové. V dospělosti pak přistupuje prostředí pracovní.

Všechna tato prostředí se vzájemně prolínají a doplňují. Prostor rodiny si však zachovává své výsadní a nezastupitelné postavení tím, že vytváří základnu pro prostředí další, která na ní staví. Pevné a kvalitní zázemí v rodině je tedy pro budoucí život dítěte důležité a často rozhodující.

O kvalitě a charakteru rodinného prostředí rozhoduje celá řada činitelů, ke kterým řadíme například strukturu rodiny, kvalitu a pevnost vztahů a vazeb uvnitř rodiny, životní styl, hodnotovou orientaci, materiální zabezpečení rodiny či vzdělání a zaměstnanost rodičů. Nedá se však jednoznačně říci, že bychom měli neúplnou rodinu považovat automaticky za špatnou a rodinu dobře finančně zabezpečenou, s vysokoškolsky vzdělanými rodiči za kvalitní. Můžeme však tvrdit to, že vnímavé rodiče, kteří dávají svým dětem dostatek lásky, jistoty a bezpečí nemůže nahradit nic.

3. Sociálně patologické jednání

Pro sociálně nezdravé, nenormální či obecně nežádoucí společenské jevy, tzn. společensky nebezpečné, negativně sankcionované formy deviantního chování se používá pojem *sociální patologie*. Je vhodné rozlišovat mezi pojmy *sociální deviace* a *sociální patologie*. Ne každá deviace je sociální patologií. Jako sociálně patologické označujeme jevy škodlivé, přímo ohrožující společnost nebo konkrétního jedince. Část sociálně patologických jevů je jednoznačně definována a překročení norem podléhá trestnímu postihu (kriminalita). Některé sociálně patologické jevy se ocitají na hranici zákona (prostituce). Jiné jevy, jako sebevražednost nebo alkoholismus, mají spíše individuální charakter a dopad. Přesto tyto jevy vycházejí ze sociálních podmínek a mohou mít značné celospolečenské důsledky. Sociální deviace je všeobecný pojem, označující nejen kriminální chování, ale také mnoho případů chování, které není trestné (Bartlová, 1998). Mühlpachr (2003) definuje deviaci jako nepřizpůsobení se dané normě nebo sadě norem, které jsou významným množstvím lidí akceptovány v určité komunitě nebo společnosti. Deviantní chování se však nevztahuje pouze k jednotlivci, ale zahrnuje i jednání skupin.

Drtilová a Koukolík (1996, s. 44) zavedli nový termín *deprivant* a *deprivantství*. “Deprivanti jsou lidé, kteří z biologických, psychologických nebo sociokulturních důvodů nedosáhli lidské normality či o ni přišli”.

3.1 Patologické jednání dnešních dětí a mládeže

Pro *sociálně patologické projevy* dnešní mládeže se také často používá poněkud širší pojem *poruchy chování*, z hlediska etopedie pak *mravní narušenost*, která charakterizuje především narušený vztah k hodnotovému systému. Poruchy chování zahrnují všechny odlišnosti, počínaje nápadným chováním, odchylkami typickými pro jednotlivá věková období a projevující se asociálním chováním, přes asociální poruchy až k antisociálnímu chování, které může mít charakter dětské delikvence nebo kriminality mladistvých. *Delikvence* je obecné označení pro činnost porušující zákonné nebo jiné normy chování. Obvykle se pod tímto pojmem rozumí protisociální chování v širším smyslu než kriminalita. Někteří autoři rozlišují termín *dětská delikvence* nebo také *prekriminalita* (do 15 let) a *juvenilní delikvence* (od 15 do 18 let). *Kriminalita mládeže* je součástí celkové kriminality. Zahrnuje jednání mladistvých osob, jehož důsledkem je porušení společenských

zájmů na takovém stupni společenské nebezpečnosti, který je charakteristický pro trestný čin (Procházková, 2003). Novotný (2006, s. 8) rozlišuje pojmy kriminalita a delikvence následovně: „Delikventní proviňování může, avšak nemusí být spojeno s právními následky. Pojem delikvence se používá spíše v případech méně závažného proviňování mladistvých, které může, ale také nemusí skončit před soudem, zatímco pojem kriminalita označuje závažnější proviňování (trestné činy), a to zejména u dospělých osob“.

Na obrovský nárůst zločinnosti a delikvence dětské a mladistvých zejména po roce 1990, upozorňuje řada autorů. „Delikvence a dokonce zločiny dětí a mladistvých jsou ve svých projevech nezaměnitelné a nebezpečné zejména proto, že se hůře objasňují, a to s ohledem na zcela specifické znaky, které tato proviňování provázejí. Tyto akce bývají totiž nejčastěji neplánované, impulzivní a realizované pod silným emočním tlakem. Mladiství pachatelé volí někdy zcela neadekvátní prostředky proviňování, takže důsledkem bezvýznamné krádeže bývá někdy například i vražda. Závažné proviňování dětí a mladistvých se často odehrává v agresivnější a destruktivnější formě, mnohdy k němu dochází pod vlivem návykových látek. Proviňování delikventů této kategorie bývá vyvoláno potřebou okamžitého uspokojení aktuálních potřeb, což se projevuje například obrovským počtem krádeží aut, vloupáním do motorových vozidel, restaurací, kiosků a obchodů“ (Novotný, 2006, s. 12).

Nejrůznější *kriminogenní skupiny, sekty a subkultury* jsou magnetem zejména pro rizikovou mládež z dysfunkčních rodin. U dětí frustrovaných nízkou podporou rodiny je pravděpodobné, že potřeba kladného přijetí takovou skupinou bude daleko silnější než u dětí s dobrým rodinným zázemím. Na tyto děti má vůdce party velký vliv a také ho využívá. Někdy může být dokonce vstupním rituálem do již ustavené delikventní skupiny spáchání nějakého trestného činu. Některé party jsou ke své kriminální činnosti přivedeny tím, že tráví čas v hernách a na diskotékách a záhy se jim na tento způsob života přestane dostávat prostředků. Začnou si je opatřovat drobnými krádežemi, jež pak přerůstají v organizované, plánované akce (Matoušek, Kroftová, 2003).

Jednou z nejčastějších forem deviací jsou bezesporu *patologické závislosti*. Jak uvádí Mühlpachr (2003), je právě závislostní chování jako součást životního stylu dětí a mladistvých fenoménem současné postmoderní doby. Závislostní chování se intenzivně šíří do oblasti hracích automatů, sexuálního chování, sledování televize, pracovní činnosti, odborníci zaznamenávají též závislosti na jídle, hubnutí, sektách a kultech a narůstající počty klasicky závislých, tj. na alkoholu, drogách, cigaretách, kávě apod. U dětí a mladistvých dominuje závislost drogová, jako nejrozšířenější závislost, závislost na alkoholu a tabáku jako legalizované a tolerované závislosti, které jsou průchozími drogami v závislostní kariéře

dětí a mladistvých. V neposlední řadě se jedná o závislost na hracích automatech, která zaznamenává v posledních letech nejprudší nárůst u dané věkové skupiny.

Alkoholismus je většinou chápán jako nadměrné či pravidelné pití alkoholu, spojené s nebezpečím získání návykového chování. Tento sociálně patologický jev má velmi nepříznivý dopad na jedince, rodinu a celou společnost, ale přes svou závažnost je společnost k alkoholismu značně tolerantní. U mladistvých lidí se závislost na alkoholu vytváří velmi rychle. Různé vědecké týmy dokazují, že požívání alkoholu, větší spotřeba cigaret, částečně také konzumace drog se objevují kumulovaně u mladistvých se složitou sociálně identifikační zkušeností tak, že se dá pozorovat generalizovaný vzor sebepoškozujícího chování. U těchto skupin konzumentů se častěji vyskytuje socioekonomické poškození, jako je strukturální neúplnost původní rodiny, nižší školní vzdělání, přerušení studia, ale též užší struktura sociálních vazeb a tím potenciálně silnější sociální tlak conformity. V adolescenci hraje důležitou roli skupina vrstevníků, která může jedinci pomoci se konzumaci alkoholu a drog vyhnout, anebo pro něho představuje velké nebezpečí vtažení do závislosti na těchto látkách. Děti z rodin alkoholiků se daleko častěji stávají alkoholiky a alkoholismus se udržuje i v několika generacích (Bartlová, 1998).

Drogová závislost je většinou definována jako nezvladatelná touha po opakovaném braní drog, tendence ke zvyšování dávek, existencí psychické či fyzické závislosti na určité droze s negativními důsledky pro jedince a společnost (Bartlová, 1998).

Nejrizikovější skupinou v oblasti zneužívání drog a alkoholu se jeví populace dětí a mladistvých. Je-li u této populační skupiny významná skupina vrstevníků a nealkoholových drog, pak u alkoholu je dominantní pozice přisuzována životnímu stylu rodiny a způsobu konzumu alkoholu u rodičů. Pozornost je třeba věnovat aspektům demografickým, sociálnímu postavení rodiny, povahovým vlastnostem rodičů, funkci rodiny jako celku, úrovni a druhu výchovných postupů rodičů, vztahu a přístupu k dítěti a k adolescentovi a opačně. Rodina je ve svých přístupech k dětem charakterizována přístupem pólovým. Na jedné straně nadměrná projektivnost, pečlivost, autoritativnost a dominantnost rodičů, na straně druhé malá důslednost, nedostatečný kontakt a kontrola se sníženým zájmem o dítě. Dysfunkční rodina je vedle patologické komunikace a hledání sociální identity jedna z nejdůležitějších příčin vzniku abúzu drog. Skupiny mládeže, kamarádi, vrstevníci, se kterými se biologicky, psychologicky a sociálně oslabený jedinec stýká, mají nesporný vliv na to, že jedinec experimentuje s návykovými látkami (Mühlpachr, 2003).

Podle Drtilové, Koukolíka (1994) je však často významným vlivem dospívání samo o sobě spojeno s krizí, která toto křehké životní období doprovází. Mladiství hledají sami

sebe, touží být dospělými. Nezvládají skutečnost a utíkají do světa představ. Nelze však opomenout obvyčejnou zvědavost, chuť zkusit zakázané ovoce a neschopnost říci ne skupině vrstevníků, do které chtějí patřit, a která drogu nabízí.

Nemalý význam na rozšiřování drog v České republice po roce 1989 mají i posuny v hodnotové hierarchii některých mladých lidí, nežádoucí společenské a morální motivy a behaviorální vzory. Na jedné straně hlubší vědomí hodnoty zdraví jako základního předpokladu individuální svobodné existence, úspěchu a uspokojení, na druhé straně pak přesun váhy hodnotového spektra do sféry peněz, únikových aktivit, dravosti až násilí. To má za následek rizika v podobě abúzu měkkých i tvrdých drog, ale i jiných „mání“, jako je hazard, počítačové hry apod. Všeobecně se dá konstatovat, že návykové látky zneužívají stále mladší věkové skupiny, zvyšuje se procentuální podíl žen i jedinců konzumujících několik návykových látek najednou a objevují se nové aplikace psychotropních látek. Sociální moment negativního působení těchto látek na jedince tkví v tom, že dlouhodobé užívání drogy přináší sebou soustavné zvyšování dávek a jejich konzument je ochoten realizovat jakýkoliv čin, který by mu umožnil jejich získání (např. prostituci, krádež apod.). Jestliže se člověk závislý na droze neléčí, dochází často k degradaci osobnosti, poškození intelektu, sociálním škodám (rozpad rodiny, ztráta zaměstnání aj.), k tělesnému poškození, smrti či sebevraždě. Právě sebevražednost hraje důležitou roli u adolescentů a mladých lidí jako východisko z těžké krize, rekce na otřes. Velmi zneklidňující je stoupající počet sebevražedných pokusů mládeže v ČR v posledních letech (Bartlová, 1998).

Patologické hráčství lze označit jako poruchu chování a prožívání, která se vyznačuje nutkavou potřebou hrát. Tato porucha spočívá v opakovaných epizodách hráčství, které jsou na úkor sociálních, materiálních, rodinných a pracovních hodnot. Člověk, který propadl hráčské vášni, ztrácí kontrolu nad svým časem, penězi a především sám nad sebou. Patologické hráčství se častěji objevuje u mužů. Nahrazuje potřebu aktivní činnosti a přináší prožitek citového vzrušení. U žen se objevuje méně často, ženy jsou spíše motivovány potřebou úniku. Velice negativním jevem je klesající věková hranice gamblerů. Někteří lidé se snaží vybudovat si z hráčství náhradní zdroj příjmů a pro tuto nespílitelnou naději jsou schopni obětovat vše. Patologické hráčství je charakteristické tím, že se časem vyvíjí směrem k hlubší a hlubší závislosti a přináší řadu průvodních jevů. Jedním z nich je to, že tito lidé začínají porušovat rodinné vztahy, dochází ke konfliktům, rozvodům s partnerem a k rozpadu rodiny. Dalším průvodním jevem je ztráta zaměstnání, či přerušení školní docházky, ztráta dosavadních zájmů a zálib (Bartlová, 1998). Výrazně přibývá problémů s hazardní hrou mezi dětmi a dospívajícími, přestože zákon zakazuje provozování hazardní hry na výherních

automatech osobám mladším 18 let. Specifikum této závislosti spočívá v širokém věkovém spektru závislých. Chorobný návyk se dá vytvořit i na karetní hry, sportovní sázky, kasina a samozřejmě automaty. Primární nebezpečí hrozí i dětem věnujícím se nadměrně zábavním automatům, které představují videohry, počítačové hry. Hrozí reálné nebezpečí, že namísto upevňování interpersonálních vztahů převáží komunikace s počítačem. Podle psychologů se zvláště hyperaktivní děti vyznačují schopností strávit mnoho hodin u hracích automatech, přestože se v rodinné a ve školní realitě projevují nadměrně živě.

Za velmi závažný jev je třeba považovat *šikanu*. Ta je podle mnoha výzkumů v našich školách velmi rozšířená, ale i přes obecné povědomí o její existenci zůstává většinou trpěna. „Za šikanu lze považovat záměrné a nevyprovokované užití síly jedním dítětem nebo jejich skupinou s cílem opakovaně způsobit bolest nebo tíseň jinému dítěti. Do rámce šikany spadá bití, tahání oběti, rozšiřování pomluv, provokování, ohrožování, vydírání a oloupení. Šikanující dítě se naučí, jak lze zneužitím síly ovládat jiné lidi. Šikanující chování se stane součástí jejich sociálně psychologické výbavy, často zřejmě antisociálního chování“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 210). „Existují odhady, podle nichž se z deseti šikanujících chlapců šest stane zločinci, kteří bývají později usvědčeni z agresivních a násilných přepadení“ (Train, 2001, s. 45).

Prostituce bývá většinou definována jako poskytování sexuálních služeb za úplatu. Prostitucí se obvykle rozumí prostituce ženská, existuje však i prostituce mužská a dětská, dnes poměrně rozšířená. Na světě neexistuje žádná společnost, která by se dokázala prostituce zbavit. Prostituce jako hromadný společenský jev patří ve všech soudobých vyspělých kulturách do oblasti sociální patologie, u nás však není trestným činem a lze ji postihovat pouze nepřímo. Autoři rozlišují několik forem prostituce, přičemž podle Bartlové (1998) je u nás nejzávažnějším problémem tzv. prostituce silniční neboli pouliční. Odhaduje se, že jejími provozovatelkami jsou z 60-80% rómská děvčata. Mnohdy jde o dívky velmi mladé, z nichž některé nedosáhly 15 let. Také Chmelík (2003) upozorňuje na to, že věková kategorie takto prostituujících osob je velmi nízká, nízká je také jejich intelektuální úroveň a stupeň vzdělání. Velmi často jde o osoby mentálně zaostalé, sociálně nevyspělé, pocházející s rozvrácených, sociálně slabších a disfunkčních rodin. Chmelík se pozastavuje se také nad tím, že se množí případy, kdy děti provozují prostituci i z vlastního rozhodnutí, za účelem získání finančních prostředků.

3.2 Obtížně vychovatelné děti

Práce klade důraz především na rodinné prostředí a spíše stranou ponechává vrozené a charakterové vlastnosti jedinců s problematickým chováním. Také průzkum se zaměřuje především na rodinné vztahy, zatíženost rodin sociálně patologickými jevy, otázku volného času v rodinách a jejich materiální stránku. Je však třeba si uvědomit, že geny a řada vrozených vlastností se velkou měrou podílí na utváření osobnosti jedince a rozsáhle ho ovlivňuje.

Všichni bychom si přáli, aby naše děti dědily jen ty vlastnosti, které považujeme za žádoucí, aby byly fyzicky zdatné, úspěšné, měly dobrý vztah k ostatním, aby se jim dařilo ve škole, byly stejní jako ostatní děti jejich věku - nebo, ještě lepší, aby měly spoustu přátel, zkrátka, aby byly šťastné. Ve skutečnosti se geny jejich otců, maminek a prarodičů míchaly zcela náhodně. Proto se stává, že v našem dítěti můžeme spatřit tělesné podobnosti a vlastnosti po předcích, na něž bychom rádi zapomněli. Také mnohé základní prvky chování – například vztah k dětem, druhému pohlaví, příbuzným a lidem, kteří příbuzní nejsou, rozdělení moci ve skupině, útočnost, úzkost, jsou podloženy vlastnostmi zděděnými po předcích. Tyto základní vývojově zděděné vlastnosti mohou mít podle Drtilové, Koukolíka (1994) podstatný vliv. Nedá se však samozřejmě jednoduše říct, že „je to v genech“, dítě s diagnózou poruchy chování může být pod vlivem kamarádů, kteří páchají trestnou činností, jeho stav může být důsledkem hyperaktivity, může souviset s traumatickými událostmi v rodině či duševním zdravím rodičů.

Poruchové chování jedince je různými vědními obory pojímáno na odlišných úrovních, a to podle předmětu jejich zaměření. Otázka vlivu dědičnosti je složitá. U dítěte mohou existovat genetické dispozice k určité poruše, její projevení však závisí na konkrétních podmínkách prostředí.

Příčinou problémů s chováním dítěte je v řadě případů tzv. porucha pozornosti s hyperaktivitou, nověji pouze tzv. syndrom hyperaktivity, pro který se používá zkratka ADHD. Syndrom hyperaktivity postihuje nejméně 5 %, podle některých pramenů až 10-15% dětí, mnohokrát častěji chlapce než děvčata. Podle Koukolíka a Drtilové (1994) přibližně 40 % dětí s touto poruchou trpí také poruchou chování. Tyto děti začínou vyvolávat rvačky, kradou, systematicky lžou, přestanou poslouchat, poručují společenská pravidla chování, soustavně odmlouvají, jsou vzdorovité. U části dospívajících a dospělých se objevuje protisociální chování a kriminalita, je vyšší podíl těch, kdo zneužívají alkohol a drogy, mají vyšší podíl na dopravních nehodách. Jak uvádějí Matoušek, Kroftová (2003),

dlouhodobé sledování hyperaktivních dětí ukazuje, že jejich potíže nemizí v období dospívání, naopak tyto děti mají v dospívání i v dospělosti větší potíže v adaptaci na společenské prostředí než ostatní děti. Syndrom hyperaktivity je spojován s takovými znaky chování adolescenta, jako jsou impulzivita, agresivita, záchvaty vzteku a snížené sebehodnocení. Nové studie udávají 16-30% hyperaktivních jedinců v sestavách mladistvých přestupníků zákona, kteří vykonávají trest nebo jsou umístěni ve výchovné instituci.

Jako disponující faktor k sociálně patologickému chování jsou obvykle řazeny také snížené *rozumové schopnosti*. Ačkoli je inteligence ovlivněna především dědičností, je zřejmé, že celková úroveň vědomostí souvisí také se sociálními vlivy a postoji mladých lidí ke škole a k učení. Koudelková (1995) uvádí, že do současnosti bylo provedeno velké množství studií inteligence na delikventně se chovajících mladých lidech. Upozorňuje na problematiku metod používaných k měření inteligence, které byly často nepřesné, nesprávně demonstrovány, zkreslené a nízká inteligenční úroveň delikventů byla nadhodnocena. Na základě srovnání úrovně rozumových schopností osob delikventních a kontrolní skupiny osob nedelikventních, stejně starých, stejného pohlaví a ze stejného sociálního prostředí, však připouští statisticky významné rozdíly mezi delikventními a nedelikventními osobami. Udává také, že výraznější intelektový deficit mají dívky s delikventním chováním než chlapci s delikventním chováním. Matoušek a Kroftová (2003) jsou toho názoru, že posuzování inteligence těchto jedinců je třeba moderními testy, které jsou zaměřeny na komplexní testování inteligenčních schopností. Ukazuje se totiž například, že ti, kdo se stávají vůdci delikventně jednajících part, mají pravděpodobně nadprůměrnou sociální inteligenci.

Také *romské dítě* je zpravidla chápáno jako dítě odlišné, a tak se s ním také zachází. Jeho odlišnost je předurčena napjatými vztahy, které panují mezi Romy a českou populací, podporované oboustrannými předsudky a rasismem. Odlišnost romského dítěte od dítěte neromského je dána neschopností jeho romských rodičů integrovat se do české společnosti.

České úřady si s mnohavrstevnou problematikou Romů neví rady zejména proto, že Romům nerozumí, neznají jejich hodnoty a specifika a navíc se Romů bojí. Vzájemný strach následně navozuje úzkost, agresivitu a nenávisť. Cikánská minorita v naší republice odpovídá za značnou část prohřešků, deliktů a problémů. Vysoká míra proviňování Romů je jednoznačně logickým vyústěním jejich sociální situace. Nízká vzdělanost, sociální zanedbanost a profesní nespolehlivost jim zavírá mnohé dveře. Být Romem a ucházet se o pracovní místo je pro většinu českých zaměstnavatelů znakem antikvalifikovanosti, a tak je opakovaně odmítají zaměstnat a to i za cenu porušení zákona. Romové se tak obvykle stávají

kopáči, nádeníky, myčkou nádobí, sezónním dělníkem či WC bábou, v horším případě prostitutkou, kuplířem, pasákem, zlodějem, podvodníkem, násilníkem, nezaměstnaným, alkoholikem či příživníkem (Novotný, 2006).

Romská kriminalita a sociálně patologické chování má tedy své specifické příčiny. Romové žijí častěji než česká majorita v životních podmínkách, které k takovému chování vedou. V souvislosti s těmito podmínkami se často hovoří o jejich tzv. vyloučení ze společnosti. Většina z nich žije v segregovaných ghetech a romské děti jen zřídka nebo velmi krátce navštěvují školky a školy, takže jejich šance na vzdělání, kvalifikaci a smysluplné využívání volného času je mizivá. V prostředí vyznačujících se vysokou chudobou zaviněnou především nezaměstnaností, přeplněností obydlí a zadlužeností se častěji objevují drogy, alkohol, násilí, prostituce, kuplířství apod. Děti jsou často zneužívány k trestné činnosti, u romské populace je téměř samozřejmostí, že kouří už od dětství, jejich záškoláctví není pro jejich rodiče významným problémem a v poslední době narůstá také problém romských mladistvých gangů. Asociální projevy Romů vychází se systému a hodnot romských rodin. Romové nemají takový pojem o životních perspektivách jako česká majorita, škola pro ně není důležitá, je spíše nepřitelem. Ani pobyt ve vězení není pro Romy žádnou ostudou a při návratu z něj nejsou zavržováni, jako je tomu u české populace.

Podle Matouška a Kroftové (2003), tvoří zvláštní kategorii děti, které rodinné prostředí vůbec nepoznaly. Byly vychovávány v kolektivních institučních zařízeních, obvykle prošly celou sérií náhradních domovů. Tyto v podstatě deprivované děti mají nejen oslabenou schopnost navazovat vztahy a nalézt v nich uspokojení, mají i oslabený smysl pro „civilní“ tedy neústavní realitu. Jejich delikventní chování během dospívání a časné dospělosti může být někdy projevem naivity a „vrstevnického“ vidění světa, které neměly možnost korigovat v dlouhodobém vztahu k respektovanému dospělému a také ve vztahu k mimoústavním institucím. Jejich adaptace na ústav je samozřejmě lepší, než adaptace na samostatný život mimo ústav, proto pro ně může být vazba i vězení vlastně známým prostředím, které nevědomky přednostňují před náročnou samostatností života.

Knihy o výchově určené rodičům a pedagogům jsou plné moudrých rad, doporučení a metod, které však nelze aplikovat na každé dítě stejně, neboť každé dítě je jiné. Je však nutné si uvědomit, že každé zvláštní, nevhodné či odlišující se chování dítěte má nějaké příčiny. Smutné je, že rodiče i učitelé často potíže dítěte přehlížejí, nechťejí uznat, že je něco v nepořádku a že dítě potřebuje pomoc. Závažné problémy často vyjdou na povrch teprve, když se něco závažného stane. Když například dítě uteče z domova, pokusí se o sebevraždu, napadne učitele apod. Je však v silách rodičů a je to přímo jejich povinností zabránit

jakýmkoliv zárodkům a příčinám takového chování, neboť úzkost, strach, nepohodu, nejistotu, nízké sebevědomí a agresivitu, si sebou dítě nese do dalšího života, a tam už bohužel není tolik času, prostoru ani možností vzniklé problémy odstraňovat.

3.3 Příčiny sociálně patologického jednání v rodinném prostředí

Rodina je považována za jednoho z hlavních činitelů, jenž svým selháváním umožňuje sociálně patologické chování. Kapitola je zaměřena zejména na negativní vlivy přímo v rodinném prostředí, které se mohou neblaze podepsat na chování a jednání jejich dítěte. Je třeba opět vzít v úvahu, že rodina je natolik složitý fenomén, v němž existuje velké množství vzájemně se ovlivňujících variant, které často i odborníkům znesnadňují určit hlavní příčiny, které stojí za problémy jedince.

Podle Traina (2001) může být důvodem problémového chování dítěte nějaká porucha či nemoc rodiče, jejímiž důsledky dítě trpí. Pokud například matka trpí depresemi, není schopna s dítětem efektivně komunikovat a nemá sílu dítě efektivně vychovávat. Může dítě odmítat nebo ho naopak úzkostlivě opečovávat. Malé dítě takové chování mate, větší dítě se začne chovat odmítavě, je buď plaché, samotářské a uzavřené nebo naopak destruktivní, vzdorovité, nespolupracující a nepřátelské.

Zásadní vliv na dítě má způsob rodičovské výchovy. Pokud rodiče uplatňují výchovné zásady příliš striktně, jsou přísní a nepřipouštějí žádnou diskuzi, je pravděpodobné, že dítě bude mít nižší sebevědomí, bude uzavřené a nešťastné. Pokud rodiče naopak budou příliš shovívaví a povolní, dítě si pak dělá, co chce a nenaučí se ovládnutí vlastní pohnutky a může se z něj stát agresivní člověk. Pokud se rodiče nezajímají o to, co dělá a do jeho záležitostí se vůbec nepletou, může být agresivní, trpět nedostatkem sebekontroly a sebevědomí.

„Vrstevnická skupina, v níž dospívající zpravidla tráví více volného času než při domácích pracích, školní přípravě apod., bývá rodiči často interpretována jako negativní výchovný činitel a skutečně může určitého mladého jedince svést někdy na scestí asociálního vývoje. To platí zejména tam, kde již byl předchozí vývin morálních hodnot a způsobů chování narušen v rámci vztahové sítě uvnitř rodiny. Těm rodičům, kteří se diví, že dětem poskytl první – poslední, a ony se přesto dostaly na scestí, je nutné připomenout, že poškozující je nejen příliš přísná, omezující a trestající výchova, ale i její opak – hýčkáni a rozmazlování dítěte, neznající mezí pro své choutky a touhy“ (Jedlička, 2004, s. 195).

Party a skupinky, které se dospívajícím stávají referenční skupinou, jsou přímo živnou půdou pro vznik zážitků, které zrovna nemusí mít pro dítě ten nejprůzračnější dopad. Právě zde se mladí často setkávají s první cigaretou, získávají zkušenost s alkoholem, je jim nabídnuta droga. Právě děti z konfliktního rodinného prostředí mají větší sklony podlehnout těmto novým lákadlům a dostat se na scestí. Je opět právě na především na rodičích, aby svému potomkovi správnou cestu ukázali.

Studie delikventně jednajících mladistvých založené na jejich popisu rodinného prostředí ukazují rodinné prostředí přestupníků zákona jako chladné, s minimem rodičovského zájmu o děti. Rodiče jsou dětmi charakterizováni jako pasivní či odmítaví, nezajímaví na potřebách dítěte. V takových rodinách je pravděpodobnější, že se u dítěte vyvine nejistá vazba k rodiči, a tím pádem i ke světu dospělých. Častěji jde o vazbu vyhybavou (která je příznačná pro děti rodičů, již se cítí nároky dětí přetíženi) a dezorganizovanou (pro niž vytváří půdu agresivní odmítání dítěte, těžké tělesné týrání, event. sexuální zneužívání a přetěžování dítěte dospělými odpovědnostmi (Matoušek, Kroftová, 2003).

Také kriminalita a opakované odsouzení rodiče za úmyslný trestný čin představuje velkou pravděpodobnost, že dítě bude mít problémy. „Doposud nebylo jednoznačně prokázáno, že mladiství delikventi své povahové rysy dědí, obecně se však má za to, že všechny děti se utvářejí podle vzoru svých rodičů. Podobně, pokud někdo z rodiny bere drogy, je závislý na alkoholu nebo se chová asociálně, nemělo by být překvapením, že jejich dítě to dělá také. Děti delikventů jsou pod velkým tlakem. Obvykle se musí vyrovnávat s neshodami svých rodičů, kteří se třeba v jednom kuse hádají a jsou fyzicky i psychicky hrubí a násilní. Kvůli hlubokým osobním problémům nejsou takoví rodiče schopni poskytnout dětem výchovu ani péči, kterou by potřebovaly“ (Train, 2001, s. 32).

Matoušek, Kroftová (2003, s. 45) doslova uvádějí: „Rodič, který se chová delikventně, nadměrně pije, bere drogy, je často nezaměstnaný nebo má podobné projevy „sociální nepřizpůsobivosti“, také zvyšuje pravděpodobnost, že dítě bude během dospívání přestupovat meze zákona. Takový rodič má deficit ne-li ve všech, pak ve většině sfér svého působení na dítě“. Pokud je rodič dítěte zapleten do zločinu, nebo známým místním opilcem a potuluje se po ulicích, je negativně ovlivněn také vztah dítěte k vrstevníkům. Ti se mu obvykle posmívají a odmítají s ním kamarádit.

Pro hodně mladých lidí je dosti neskutčné vyrovnávat se s nároky, které přináší dospívání a které na ně kladou dnešní společenské hodnoty a cíle. To platí především v rodinách, kde se očekává co nejlepší výkon dítěte, viditelné známky a důkazy jeho úspěchů, které jsou zaměřeny na budoucí společenské postavení jedince. Pro dospívající může být dosti obtížné

přijmout za své cíle svých rodičů a naplnit jejich očekávání svých ctižádostivých rodičů. Dítě se tak skutečně může dostat do vážných problémů, pokud se k takovému výkonově orientovanému rodinnému ovzduší přidají požadavky školního prostředí, vrstevnických skupin, vliv reklam a sdělovacích prostředků. Většina dětí se dokáže dobře vyrovnat s přechodnou zátěží. Pokud však v rodině panuje trvalé napětí, nervozita, stres, hádky a potyčky, dítě nemůže být šťastné a jeho chování začne dříve či později odrážet vážnou situaci v rodinném prostředí. Rodinné prostředí, ve kterém se rodiče ustavičně hádají, nemůže dítěti poskytnout atmosféru bezpečí, důvěry a jistoty.

„Řadou výzkumů je potvrzeno, že děti vyrůstající v rodinách, kde je mnoho otevřených konfliktů mezi rodiči, mají větší sklon ke kriminálnímu chování než děti vyrůstající v klidném rodinném prostředí. Také konflikty dítěte se sourozenci předpovídají vyšší riziko delikvence. Z takového prostředí má dítě jednak tendenci co nejdříve a co nejčastěji unikat, jednak se v něm učí konfrontačnímu způsobu řešení těžkostí“ (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 48).

Obrovské problémy v životě dítěte představuje rozchod rodičů. Je zřejmé, že rozchodem nebo rozvodem rodičů trpí všechny děti, to, jak moc trpí, se těžko odhaduje, je velmi individuální. Míra jejich utrpení opět závisí na rodičích. Podle Traina (2001) bývají děti vystaveny nejenom bouřlivým výměnám názorů a vzrušeným emocím, ale těžkosti se jich také mohou dotýkat přímo, protože rodiče, kteří spolu ve velkém stresu válčí, se o děti nedokáží řádně postarat. Děti budou napodobovat, jak se k sobě rodiče vzájemně chovají a začnou být nepřátelské a agresivní.

Kořa (2004) se zmiňuje o tom, že nikdo zatím vážně nevyslovil, že by rozvod nebo úmrtí rodičů prospívaly dítěti, ale dopad těchto událostí na další život mladého jedince není příliš prozkoumán. To je také jeden z důvodů, proč si do něj lze promítat nejrůznější hypotézy a obavy. Podle něj je problém spíše v tom, že domácnosti vedené pouze jedním rodičem mívají málo či dokonce nedostatek materiálních prostředků. Děti v rozvádějících se manželstvích přitom nemusejí žít hůře než ty, které žijí v stabilních rodinách, kde jsou nešťastné. Řada dětí se dokáže poměrně rychle vyrovnat s rozchodem rodičů a v případě rozvodu může být mnohdy rozpad manželství lepším řešením než trvalý život v domově plném stresových situací, konfliktů a napětí. Rozvod má sice traumatizující účinek, ale ve většině případů nebývá nejnáročnější fází konfliktní situace před rozvodem ani v průběhu rozvodového řízení, ale nastává zhruba v následujícím období, kdy se dítě náhle ocitne pod velkým sociálním tlakem okolí a je nuceno se vyrovnávat s rolí dítěte rozvedených rodičů.

Podle Matouška, Kroftové (2003, s. 45) je nepřítomnost rodičovské postavy v rodině jednoznačně rizikovým faktorem. „V rodině delikventně se chovajících mladých lidí chybí nejčastěji otec, a to vinou rozvodu nebo kvůli tomu, že s matkou dítěte nikdy nezačal žít. Chlapec pak postrádá vzor, s nímž by se mohl identifikovat, děvče postrádá model mužského chování, děti obojího pohlaví postrádají druhý (specifický) zdroj opory a druhou (specifickou) autoritu. Také matka dětí je více zatížena nároky výchovy než matka, která děti vychovává společně s manželem“.

Nejde sice o častý jev, ale problémy dítěte mohou být zapříčiněny smrtí osoby, která mu byla velmi blízká. Vyrovnat se se smrtí rodiče může znamenat obzvlášť těžký problém. „Smrt rodiče kolem třetího až pátého roku života dítěte se dá považovat za zvlášť určující, protože toto je věk, kdy se dítě identifikuje s rodičem stejného pohlaví. Ztratí-li chlapec otce nebo děvče matku, může mít v době dospívání mnohem vážnější problémy s vlastní identitou. Děti mohou trpět depresemi a zejména chlapci se mohou uzavřít do sebe, nebo se chovat asociálně. Do jaké míry ovlivní smrt rodiče pozdější život dítěte, závisí na podpoře, jíž se mu dostane od těch, kteří s ním zůstali. Například zůstane-li dítě v rodinném prostředí s druhým rodičem nebo jiným dospělým, s nímž si dobře rozumí, může být dopad minimální, pokud však dítě musí být umístěno do nějakého ústavu s cizími lidmi, mohou být důsledky citelné“ (Train, 2001, s. 36).

Příčinou nervozity v rodině je často nedostatečný přísun peněz nebo život ve stísněných podmínkách. Pokud jsou rodiče nezaměstnaní nebo je zaměstnat nelze, dostává rodina pouze státní podporu. Takové dítě často nemá naplněny potřeby citové, ale ani materiální. Byt, ve kterém žije pohromadě spousta lidí, může být pro dítě příčinou stresu a frustrace. V početné rodině se dítěti nemusí dostávat tolik pozornosti a péče, kolik by potřebovalo. Může být zastíněno vlastními sourozenci, nebude nikdo, komu by mohlo vyjádřit své vlastní pocity a myšlenky. V takovém prostředí často dítě nemá svůj vlastní pokoj, ani koutek, který by byl jenom jeho, kde by si mohlo napsat úkoly, kde by se mu dostalo klidu a odpočinku. Zoufalé dítě začne tedy o svou pozornost bojovat, upozorňovat na sebe nepřiměřenými způsoby, nebo se uzavře do sebe a po čase hledá za rodinu náhradní skupinu, která ho přijme.

K citovému týrání může docházet ve všech typech rodin, v bohatých i chudých většinou se ale vyskytne tehdy, když jsou rodiče přetížení svými vlastními zájmy. K němu často dochází v mladých rodinách, kde se rodiče kolem dvaceti let věku těžko vyrovnávají se svou situací. Dítě pro ně může znamenat odpovědnost, kterou nedokáží materiálně ani citově unést. Kromě toho, že rodiče nejsou schopni poskytnout dítěti potřebnou péči a výchovu, nemají energii ani

chut' rozvíjet schopnosti dítěte při hře a rozhovoru. Pokud si malé dítě nevytvoří silné citové pouto k rodičům, nebude později schopné kvalitního vztahu s jinými dospělými osobami a nebude schopno navázat přátelství. Také bylo-li dítě rodiči tělesně týráno, existuje velké nebezpečí, že bude v pozdějším věku agresivní a násilné, že se z něj stane společensky nepřizpůsobivý a delikventní jedinec (Train, 2001).

Jiná situace, z níž mohou vzejít problémy, může například nastat v momentě, kdy se rodina odstěhuje za prací jinam a dítě musí změnit školu. To se v mnoha rodinách opakuje i několikrát. Některé děti se přizpůsobují snadno, jiné bývají opakovanými ztrátami kamarádů a pravidelných činností postižené a reakce mohou být nepříznivé.

3.4 Možnosti nápravy a řešení

Sociálně patologické jevy velmi úzce souvisí se stavem společnosti, jsou její součástí, odrážejí společenské změny, problémy a způsoby jejich řešení. Problematika sociálně patologických jevů se zvláště u mládeže silně rozmáhá. Současná situace kriminality mládeže, její prostituce, šikana, rasismus, členství v problémových skupinách a sektách, závislosti apod. jsou značně negativním společenským jevem, který si žádá řešení a nápravu.

Mühlpachr (2003) udává tři skutečnosti, na kterých závisí rozsah prorůstání sociálně patologických jevů do chování dětí a mládeže: Na kvalitě vnitřních regulativů chování (rodinné, školní, nejbližší sociální prostředí včetně volnočasového). Na kvalitě vnějších regulativů, tj. na intenzitě a funkčnosti formální kontroly (prováděné školou, policií, justicí, výchovnými zařízeními) a neformální kontroly (rodina, blízké osoby, spolužáci, sousedé, vrstevníci, kamarádi). Na objektivní sociální situaci ve společnosti (propagovaná hierarchie hodnot, možnosti a kvalita kultury apod.).

Novotný (2006, s. 54) hovoří o nápravě jako o převýchově. „Převýchova je úspěšná pouze tehdy, vytvoří-li předpoklady pro praktické uplatnění v osobním, profesním i společenském životě a stane-li se ukotveným efektem, jenž nevyčpí při první kolizi či krizi“. Podotýká, že naději na trvalý úspěch má převýchova nezletilých provinilců, o něco horší výsledky se předpokládají při převýchově mladistvých provinilců, nejmenší šance na kladný výsledek je přisuzována dospělým a recidivistům. Nezletilí či mladiství provinilci, kteří se proviní méně závažně, takže soud nemusí rozhodnout o jejich umístění do převýchovného či do nápravného ústavu, mohou být svými rodiči či opatrovníky ovlivňováni přibližně stejnými prostředky jako ti, kteří do těchto ústavů byli posláni k uzavřené výchově na základě

soudního rozhodnutí. Nezletilí nebo mladiství provinilci, kteří nebyli předáni do péče převýchovné instituce a setrvávají nadále takzvaně na svobodě, vyjevují obvykle tyto specifické poruchy chování: zarputilý negativismus, záškoláctví, krádeže, vandalismus, šikanování slabších, agresivitu, dále neochotu podřídit se rodičovským, pedagogickým nebo jiným autoritám, ovšem o jejichž výchovu neztratili jejich zákonní zástupci zájem. Úspěšnost převýchovy provinilců ve státních institucích bývá nejčastěji a až s mimořádnou oblibou zaměňována defekty jejich úspěšného izolování, hlídání nebo jejich údajně aktivní participace na procesu převýchovy. Úspěch výchovného působení však zdaleka nelze posuzovat jen podle vnějšího chování a jednání provinilců, kteří se navenek smířili s nutností pobytu v převýchovném ústavu pro děti a mládež. Novotný dále upozorňuje na problematiku, zdlouhavost a nevelkou úspěšnost převýchovného procesu, přičemž často ani kvalifikovaní odborníci nedokáží rozlišit, co je tím největším efektem úspěšné převýchovy.

Převýchovná péče je zajišťována ve speciálních školských výchovných zařízeních pro výkon ústavní a ochranné výchovy nebo preventivní péče, dále ve věznicích pro výkon trestu.

Ochranná výchova je ochranné opatření, které lze uložit pouze mladistvému. Ukládá ji příslušný soud buď v občansko-právním řízení dítěti mezi 12. – 15. rokem věku, tj. výjimečný trest, nebo v trestním řízení, mladistvému mezi 15. – 18. rokem věku. Uložení ochranné výchovy mladistvému znamená odnětí nezletilce z výchovy rodičů a jeho zařazení do kolektivní výchovy s přísnějším režimem. Protože jde o hluboký zásah do práv občanům lze ochrannou výchovu uložit teprve tehdy, když méně intenzivní prostředky výchovy již nemají naději na úspěch a tehdy, jestliže ochranná výchova podle rozhodnutí soudu splní svůj účel lépe než uložení trestu odnětí svobody (Procházková, 2003).

Ochranná výchova se realizuje ve výchovných ústavech, zcela výjimečně u dětí do 15 let v dětském domově se školou. Dále existují také výchovné ústavy pro nezletilé matky. Výkon ochranné výchovy začíná v diagnostických ústavech, jejichž prostřednictvím se osoby, jimž byla uložena ochranná výchova, přijímají a rozmisťují do příslušných ústavů po potřebném psychologickém a pedagogickém vyšetření.

Ústavní výchova je opatření, které nařizuje příslušný soud podle zákona o rodině v občansko-právním řízení nezletilci do 18 let věku, a to z důvodů sociálních (kdy rodiče z vážných důvodů nemohou výchovu dítěte zabezpečit) a z důvodů výchovných (je-li výchova dítěte vážně ohrožena nebo vážně narušena a kdy jiná výchovná opatření, napomenutí, dohled, omezení, nevedla k nápravě). Výchova nezletilého dítěte je vážně

ohrožena, jestliže rodiče dítě zanedbávají po stránce výchovné, citové, materiální, hygienické apod., nevykonávají nad ním dohled, tolerují například záškoláctví, požívání alkoholu popř. drog, gambling aj. Jedná se o takový stav, že existuje reálná možnost narušení výchovy dítěte a ústavní výchova zde plní funkci preventivní. Vážně narušena je výchova nezletilého dítěte závadovými projevy vlastních rodičů nebo dalších osob, se kterými se dítě stýká. Dále ji narušuje výchovná nezpůsobilost rodičů, jejich asociální chování a vlivy širšího rodinného prostředí. Zde nastupuje ústavní výchova s funkcí nápravnou (Procházková, 2003).

V případech ústavní výchovy z důvodů výchovných zabezpečují péči o jedince školská zařízení pro výkon ústavní výchovy nezletilých dětí, jakými jsou dětské domovy se školou a výchovné ústavy. Ústavní výchova je opatřením, které nemá ze zákona trestný, nýbrž preventivní a nápravný charakter.

Ústavní i ochranná výchova trvá tak dlouho, dokud to vyžaduje její účel, nejdéle však do dosažení zletilosti, tj. 18. roku věku, výjimečně může být soudem prodloužena i po dosažení zletilosti, nejdéle však do 19 let věku jedince. O místě či zařízení, kde bude ústavní nebo ochranná výchova realizována, rozhoduje příslušný diagnostický ústav na základě komplexního vyšetření jedince (Procházková, 2003).

Účelem ochranné a ústavní výchovy je odstranit, případně omezit možnost vzniku dalších, pro společnost nebezpečných následků zanedbané výchovy a zároveň umožnit jednotlivci jeho další rozvoj, aby se mohl stávat řádným občanem.

Průzkumné šetření bylo vzhledem k tématu práce zaměřeno na děti a mladistvé, kterým byla z důvodu jejich problematického chování nařízena ústavní nebo ochranná výchova. Osloveny byly dvě instituce, ve kterých probíhá převýchova těchto jedinců – Základní škola, Odborné učiliště a Dětský domov Račice a Výchovný ústav, dětský domov se školou Moravský Krumlov.

Základní škola, Odborné učiliště a Dětský domov Račice je zařízení, ve kterém jsou žáci ze speciálních a základních škol s výukovými obtížemi a dále jsou zde žáci se soudem nařízenou ústavní výchovou (momentálně se jedná o 32 žáků), a právě tito se zúčastnili průzkumného šetření. Škola má celoroční provoz a pro žáky zajišťuje veškeré zaopatření – stravu, oblečení, učební pomůcky, atd. Žáci jsou z celého jihomoravského kraje, někteří jsou ubytováni od pondělka do pátku a někteří dojíždí denně. Učí se v jedné ze čtyř momentálně otevřených učebních oborů – kuchař, cukrář, zedník nebo květinář-aranžér.

Výchovný ústav a dětský domov se školou v Moravském Krumlově navštěvuje v současné době 52 dětí s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou. Děti jsou rozděleny do sedmi

skupin, od roku 2007 jsou otevřeny také dvě skupiny pro těhotné a nezletilé matky s dětmi. Škola je zaměřena na rozvíjení kultivace osobnosti dítěte, poskytování vědomostí, dovedností a návyků potřebným k uplatnění dětí v praktickém životě v rámci profesní přípravy na budoucí povolání. K tomuto účelu je zřízena střední škola (obor kuchař, praktická škola jednoletá a dvouletá) a základní škola. Do základní školy jsou zařazovány i těhotné a matky s dětmi, které nemají ukončenou povinnou školní docházku.

3.5 Shrnutí

Sociálně patologické jednání je obecně takové jednání, které je charakteristické především nezdravým životním stylem, nedodržováním nebo porušováním sociálních norem, zákonů, předpisů a etických hodnot. Toto chování a jednání vede k poškozování zdraví jedince, prostředí, ve kterém žije a ve svém důsledku pak i individuálním, skupinových či celospolečenským poruchám a deformacím.

Mezi sociálně patologické jevy u dětí a mládeže je zařazena poměrně rozsáhlá škála výchovných problémů, výchovných poruch a poruch chování, včetně zneužívání návykových látek – násilí a šikanování, záškoláctví, kriminalita, vandalismus, delikvence, xenofobie, rasismus, intolerance, drogové i nedrogové závislosti, dětská prostituce, sekty a sociálně patologická hnutí.

Příčin sociálně patologického jednání je mnoho a ukazuje se, že disharmonické rodinné prostředí se na takovém jednání dětí a mládeže podílí značnou měrou. Formami ovlivňování sociálně patologických jevů jsou prevence a represe spočívající v ústavní a ochranné výchově.

4. Průzkum vlivu rodinného prostředí na sociálně patologické jednání dětí a mládeže

Diplomová práce se zabývá negativními vlivy přirozeného prostředí výchovy na jedince, a to zejména prostředí rodinného. Průzkum, který je podstatnou součástí práce, se týká tématu vlivu rodinného prostředí na sociálně patologické jednání dětí a mládeže. Hlavním výzkumným problémem je rodinné prostředí dětí a mládeže s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou.

4.1 Metodologická východiska práce

Cíl průzkumu

Hlavním cílem průzkumu je prozkoumat rodinné prostředí dětí a mladistvých s nařízenou ústavní a ochrannou výchovou a pokusit se najít možné příčiny sociálně patologického jednání těchto jedinců v rodinném prostředí, ve kterém vyrůstali.

Cílem kvantitativně orientovaného výzkumu je získat odpovědi na výzkumné předpoklady, v nichž jsou určité znaky rodinného prostředí (struktura rodiny, rodinné vztahy, způsob a kontrola trávení volného času, vzdělání rodičů, majetkové poměry) a přítomnost sociálně patologického jednání respondenta považovány za proměnné, mezi nimiž existuje kauzální vztah.

Cílem kvalitativní analýzy případových studií je snaha o hlubší porozumění konkrétním případům a hledání možných příčin asociálního jednání v rodinném prostředí jedince.

Stanovení výzkumných otázek

Obecná otázka:

Jak hodnotí děti a mladiství se sociálně patologickým jednáním, tedy s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou (dále jen respondenti) rodinné prostředí, ve kterém vyrůstali?

Dílní otázky:

Jaká je struktura rodin, ze kterých respondenti pocházejí?

Z kolika sourozenců respondenti pocházejí?

Jaké vztahy mají respondenti ke svým rodičům a sourozencům?

Jaké negativní jevy se vyskytly v rodinách respondentů?

Jak vnímají respondenti ekonomicko-materiální situaci rodiny, ve které vyrůstali?

Jaké je vzdělání rodičů respondentů?

Jakým způsobem respondenti nejčastěji trávili volný čas?

Jak často se o volný čas respondentů zajímali jejich rodiče?

Formulace hypotéz

Na základě výzkumných otázek a jednotlivých proměnných byly stanoveny následující hypotézy:

Hypotéza č. 1

Více než dvě třetiny respondentů bude pocházet z jiného typu rodiny, než je rodina úplná.

Hypotéza č. 2

Vztahy respondentů s rodiči budou ve více než dvou třetinách případů hodnoceny jako špatné a velmi špatné.

Hypotéza č. 3

Ve více než dvou třetinách rodin respondentů se prokáže výskyt patologických jevů.

Hypotéza č. 4

Více než dvě třetiny respondentů bude pocházet z rodin s nízkou ekonomicko-materiální úrovní.

Hypotéza č. 5

Více než dvě třetiny rodičů respondentů bude mít nejvýše střední odborné vzdělání.

Hypotéza č. 6

Více než dvě třetiny rodičů se zajímalo o volný čas respondentů pouze občas, velmi zřídka nebo nikdy.

Metody průzkumu

Pro naplnění cílů práce byla zvolena smíšená výzkumná strategie – tedy kombinace *kvantitativní a kvalitativní metodologie*. K tomuto rozhodnutí vedlo přesvědčení o tom, že každý společenský jev má jak kvantitativní, tak i kvalitativní stránku. Také Chráska (2007) zastává názor, že každý z těchto přístupů má své přednosti a nedostatky, a že je nejen možné (ale i výhodné) oba přístupy v konkrétních výzkumech kombinovat. Pelikán (2007, s. 34) se k tomuto problému vyjadřuje následovně: „Kvantitativní zpracování je schopno odhalit tendence, do jisté míry i zákonitosti, ale nemůže najít řešení pro jednotlivé případy,

kteře se mohou ze zjištěných trendů někdy i výrazně vymykat. Jde tedy spíše o stochastické, pravděpodobnostní, ne o obecně platné algoritmy. Kvalitativní analýza může jít hlouběji, může pronikat do mnoha dalších souvislostí, které při hrubém kvantitativním pojetí unikají, ale není sama o sobě schopna odhalit průkazně zákonitosti a obecné tendence. Proto považujeme propojení obou přístupů za užitečné a jedině možné.“

Kvantitativní přístup tedy umožní poznání obecnějších tendencí zkoumaného jevu. Poskytne poznatky o vztazích mezi sociálně patologickým jednáním a rodinným prostředím respondentů a umožní jejich statistické zpracování. Kvantitativní výzkum používá deduktivní postup, který vychází z teorie nebo obecně formulovaného problému. Jak píše Disman (2008), není kvantitativní výzkum ničím jiným, než testováním hypotéz. Do tohoto průzkumu je proto vstoupeno s předem vypracovanými hypotézami, pomocí nichž je ověřována platnost zkoumaných jevů a to technikou dotazníkového šetření. Dotazník je velmi často používanou technikou a jeho podstatou je zjištění dat a informací o respondentovi, ale i jeho názorů a postojů k problémům, které dotazujícího zajímají. Jeho předností je poměrně snadná administrace, nevýhodou pak značná subjektivnost odpovědí, se kterou musí dotazující počítat při tvorbě otázek a variant odpovědí. Velkou nevýhodou kvantitativních výzkumů obecně, a tedy i úskalím této práce je fakt, že některé jevy lze změřit a kvantitativně vyjádřit jen velmi nepřesně a obtížně.

Kvalitativní přístup poskytuje možnost hlubšího poznání objektivní reality v jeho složitosti, variabilitě a dalších souvislostech. Kvalitativní průzkum je zde realizován pomocí případových studií. Případová studie neboli kasuistika (z angl. case study) je jedna z výzkumných metod empirického pedagogického výzkumu, při které je zkoumán jednotlivý případ. Tento konkrétní případ je podroben kvalitativní analýze, je detailně popsán a vysvětlován, takže se dochází k takovému typu objasnění, jehož by při zkoumání týchž objektů v hromadném souboru nebylo možno dosáhnout. Výhodou této analýzy je možnost hluboko proniknout do podstaty případu, nevýhodou je omezení zobecnitelnosti výsledků (Pelikán, 2007).

Kvalitativní metoda se tedy neomezí pouze na sběr dat podle předem stanovených ukazatelů, ale dá nám přímo nahlédnout do rodinných prostředí čtyř respondentů a prostřednictvím sekundární analýzy jednotlivých případů se pokusí najít konkrétní negativní jevy v rodinném prostředí respondentů, které mohly zapříčinit jejich sociálně patologické jednání.

Charakteristika výběrového souboru

Pro účely kvantitativního průzkumu byl zvolen *záměrný (účelový) výběr*. Do takového souboru jsou vybírány osoby na základě těch znaků základního souboru, které jsou důležité pro daný výzkum (Maňák, Švec, 2004). Disman (2008) uvádí, že při použití účelového výběru musí výzkumník jasně, přesně a otevřeně definovat populaci, kterou jeho vzorek opravdu reprezentuje.

V případě této diplomové práce byl způsob výběru výzkumného souboru podřízen cílům výzkumu tak, aby reprezentoval populaci dětí a mladistvých se sociálně patologickým jednáním.

Byly proto stanoveny dvě základní kritéria:

1. Respondenty musí být pouze děti a mladiství (tzn. osoby do 18 let věku)
2. Dosavadní jednání respondentů musí obsahovat prvky sociální patologie

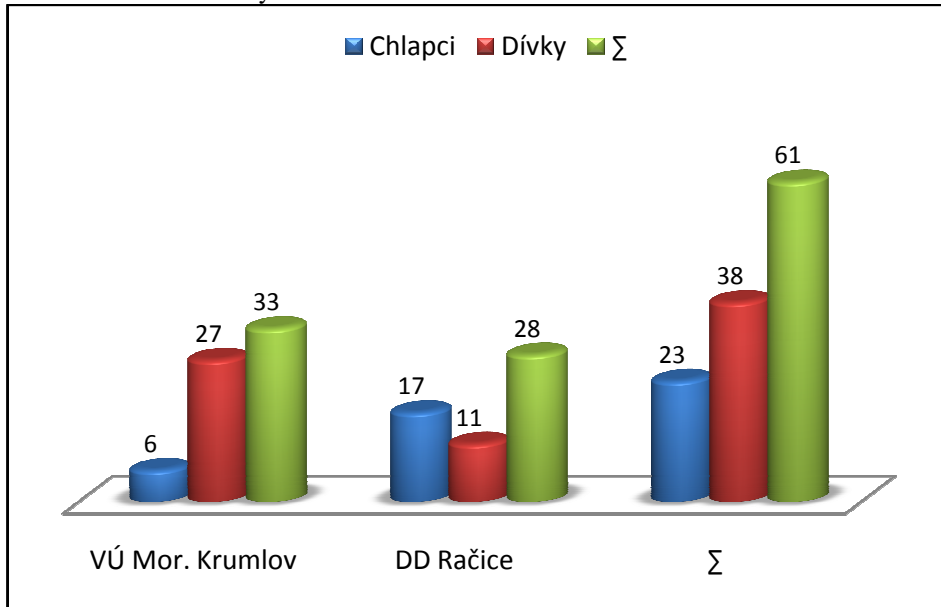
Oběma kritériím nejlépe vyhovují děti a mladiství s nařízenou ústavní výchovou z důvodů výchovných a s nařízenou ochranou výchovou. Ve výjimečných případech je možné zařadit do výběru také respondenta staršího 18 let, maximálně však do devatenácti let, a to z důvodu prodloužení ústavní či ochranné výchovy.

Na základě těchto kritérií byl záměrně vybrán výzkumný soubor, který tvořilo celkem 61 respondentů ve věkové kategorii 14 – 19 let. Přesné složení výběrového souboru znázorňuje tabulka č. 1.

Tabulka č. 1

	VÚ Mor. Krumlov	DD Račice	Σ
Chlapci	6	17	23
Dívky	27	11	38
Σ	33	28	61

Obrázek č. 1 Složení výběrového souboru

Administrace dotazníku

Dotazníkové šetření proběhlo v měsíci listopadu a prosinci 2008. Osloveny byly celkem dvě instituce zabývající se výchovou jedinců s problematickým jednáním – ZŠ, SOU a DD Račice a Výchovný ústav Moravský Krumlov. Z hlediska regionálního rozložení se jedná o území jižní Moravy. S řediteli těchto zařízení byl navázán telefonický kontakt a poté byla přislíbena spolupráce.

Pro účely této práce byl vytvořen anonymní nestandardizovaný dotazník, který obsahoval jediný identifikační údaj týkající se pohlaví respondenta, dále pak 15 otázek vztahujících se k rodinnému prostředí respondentů. V osmi případech se jednalo o otázky uzavřené, kdy respondenti vybírali z nabídnutých variant, sedm otázek bylo polouzavřených, kde byla respondentům nabídnuta možnost volné odpovědi. Zde mohli svou odpověď upřesnit, doplnit nebo dopsat odpověď úplně jinou. Volných odpovědí nevyužili všichni respondenti, nejsou tedy statisticky příliš významné, mnohdy však právě tyto upozorňují na závažný problém v rodině. Zajímavé volné odpovědi jsou v rámci interpretace výsledků zmíněny, právě v těchto případech by bylo zapotřebí hlubší analýzy konkrétní situace.

Obecně udávaná velmi nízká návratnost dotazníků byla snížena přímou účastí výzkumníka a dalších pomocných osob při jeho vyplňování. Návratnost dotazník byla tedy 100 %, neboť nedostatečně nebo nepřesně vyplněné dotazníky byly s respondenty ihned doplněny. Celkově bylo získáno 61 dotazníků, přičemž všechny bylo možné vyhodnotit.

V DD Račice byly respondentům dotazníky předloženy v rámci výuky občanské nauky a to ve dvou skupinách, za přítomnosti ředitelky tohoto zařízení. Pro průzkum byl vymezen čas jedné vyučovací hodiny, tedy asi 45 minut. V úvodu proběhla krátká přednáška o rodinném prostředí, respondentům byl objasněn účel dotazníků a zdůrazněna jeho anonymita. Každý dotazník byl uveden průvodním dopisem, ale přesto byl způsob vyplnění dotazníků vysvětlen a některé otázky byly v průběhu řešeny individuálně. Vyplňování dotazníku trvalo 20-30 minut. Rozhodnutí dvou žáků dotazník nevyplnit bylo respektováno.

Ve VÚ Moravský Krumlov neprobíhalo šetření natolik hromadně jako v DD Račice, nýbrž po skupinách spolu s jednotlivými vychovateli. V tomto zařízení byl větší problém s úrovní čtení a psaní některých respondentů, proto bylo zapotřebí individuálního přístupu při vyplňování, nápomocni byli vychovatelé ústavu. Průzkum v tomto zařízení byl časově náročnější, ale také bohatší na některé zkušenosti a poznatky o životě dětí ve výchovném ústavě, zejména nezletilých matek. S několika respondenty byl dotazník vyplněn dodatečně za pomoci vychovatelky nebo sociální pracovnice, na základě přesných instrukcí výzkumníka.

4.2 Zpracování a analýza dotazníkového šetření

Výsledky dotazníkového šetření byly převedeny do elektronické podoby a následně zpracovány v programu Microsoft Excel, který umožňuje jejich základní matematické, statistické a grafické zpracování.

Pro průzkum kvantitativní metodou bylo zvoleno dotazníkové šetření, které svými otázkami sledovalo čtyři oblasti průzkumu:

- strukturu rodiny (otázky č. 1, 2)
- stabilitu rodinných vztahů (otázky č. 3, 4, 5)
- přítomnost negativních jevů v rodinách respondentů (otázky č. 6, 7)
- ekonomicko-materiální situaci v rodinách respondentů (otázky č. 8, 9, 10)
- vzdělání rodičů respondentů (otázky č. 11, 12)
- způsob trávení a kontroly volného času respondentů (otázky č. 13, 14, 15)

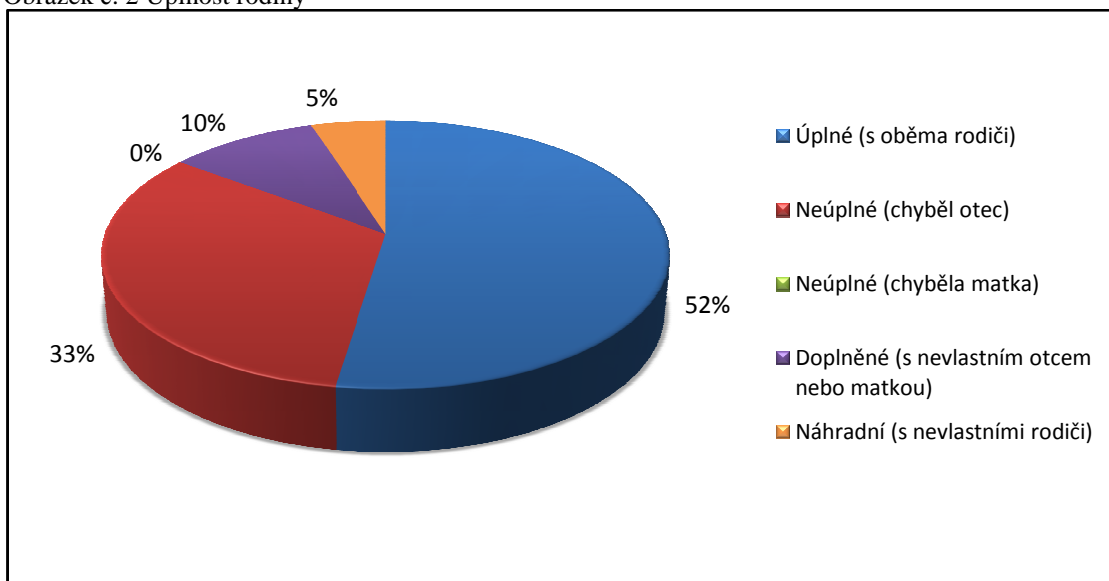
Přesné znění dotazníku je součástí práce jako příloha č. 1.

Otázka č. 1 zjišťovala stabilitu rodiny na základě její úplnosti. Přestože není úplná rodina sama o sobě zárukou její funkčnosti, je z hlediska rozvoje a výchovy potomků považována za nejméně rizikovou.

Tabulka č. 2

1. Vyrůstal(a) jsem v rodině:		
Úplné (s oběma rodiči)	32	52%
Neúplné (chyběl otec)	20	33%
Neúplné (chyběla matka)	0	0%
Doplněné (s nevlastním otcem nebo matkou)	6	10%
Náhradní (s nevlastními rodiči)	3	5%
Σ	61	100%

Obrázek č. 2 Úplnost rodiny

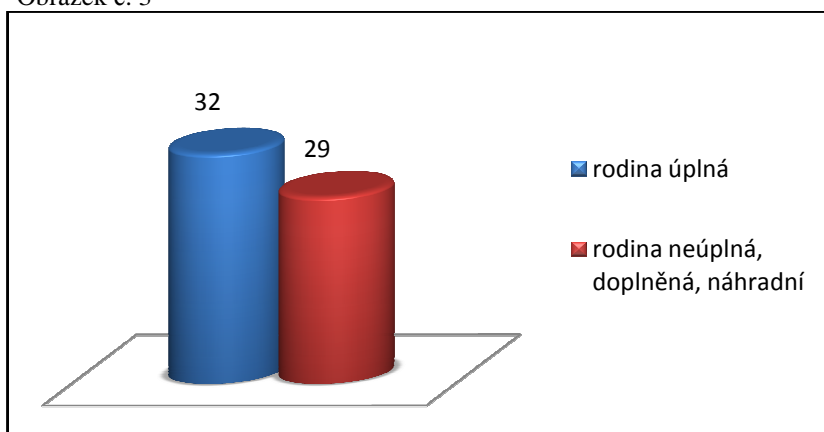

Jak ukazuje tabulka č. 2, vyrůstalo ve formálně úplných rodinách 52% respondentů. Celých 33% uvedlo, že vyrůstalo v rodině neúplné, ve které chyběl otec. To znamená, že byli od počátku nebo po určitou dobu vychováváni pouze matkou. Za povšimnutí stojí to, že ani jeden respondent neuvedl neúplnou rodinu, ve které chyběla matka. Toto souvisí pravděpodobně s tím, že muži opouštějí rodiny častěji, ale také to, že dříve soudy po rozvodu svěřovaly v drtivé většině děti do péče matkám, jelikož jejich vztah byl chápán v určitém slova smyslu jako „přirozenější“. Dále odpovědělo 10% respondentů, že vyrůstalo v rodině doplněné (tedy

s nevlastním rodičem) a jen 5% v rodině náhradní. Je třeba upozornit, že tabulka sleduje spíše formální vztah rodičů a dítěte. Velmi zajímavé by byly také údaje o tom, kdo se o dítě převážně staral a vychovával je.

Na základě analýzy dotazníkového šetření na daném výzkumném vzorku byla **hypotéza č. 1 vyvrácena**, neboť více než polovina respondentů odpověděla, že vyrůstala v úplné rodině (viz. obr. č. 3).

Obrázek č. 3

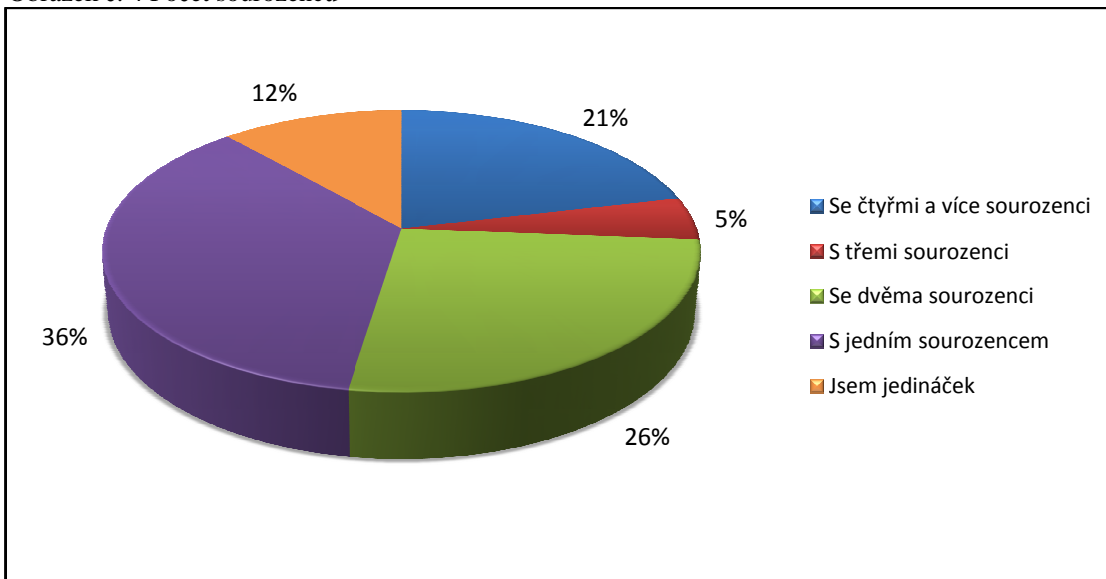

Spíše doplňující byla otázka č. 2, kterou bylo sledováno množství sourozenců, s nimiž respondenti vyrůstali.

Tabulka č. 3

2. Vyrůstal(a) jsem spolu:		
Se čtyřmi a více sourozenci	13	21%
S třemi sourozenci	3	5%
Se dvěma sourozenci	16	26%
S jedním sourozencem	22	36%
Jsem jedináček	7	12%
Σ	61	100%

Obrázek č. 4 Počet sourozenců

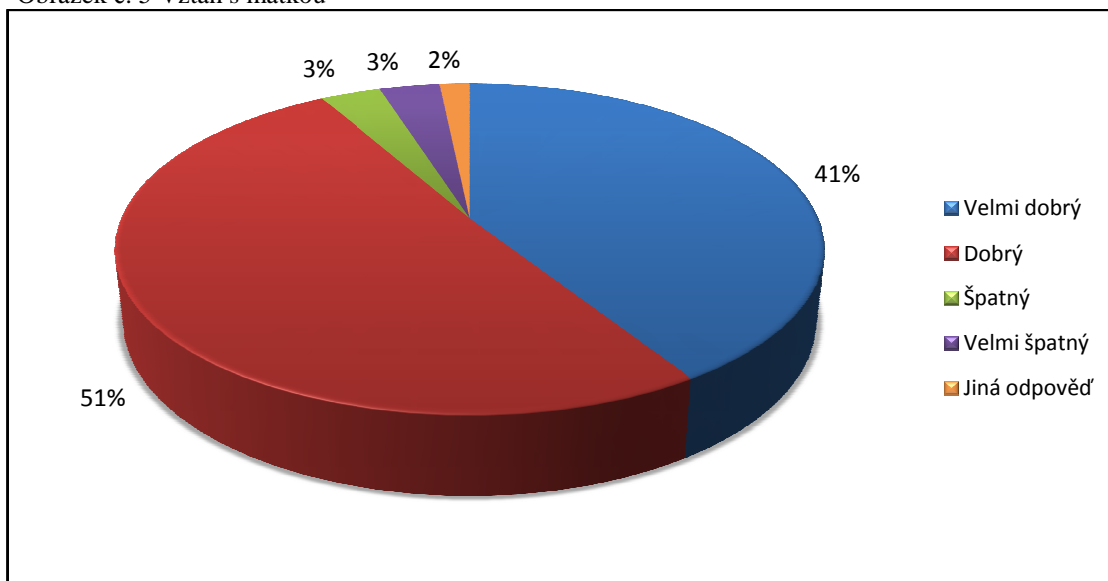
Jak vyplývá z tabulky č. 3, nejčastěji jsou zastoupeni respondenti s jedním sourozencem, 26% uvedlo sourozence dva a 12% tvoří jedináčci. Pouze 5% má tři sourozence a překvapujících 21% uvedlo čtyři a více sourozenců, a to je v současné době velký počet. Vysoký počet členů domácnosti může mít znevýhodňující vliv a v některých případech může být jeho následkem horší finanční situaci rodiny nebo nedostatečný čas, který rodiče tolika svým potomkům věnují. Průzkum nerozlišoval sourozence vlastní a nevlastní, což by také mohlo napovídat a stabilitě rodin.

Rodinné vztahy mají svůj zvláštní význam, protože často zásadním způsobem ovlivňují životy členů rodiny. Není proto pochyb o tom, že existence kladných citových vztahů mezi rodiči a dítětem je pro zdárný vývoj potomka podmínkou a naopak špatné vztahy mohou být příčinou řady problémy včetně chování dítěte. Otázkou kvality rodinných vztahů se zabývaly otázky č. 3, 4, 5.

Tabulka č. 4

3. Svůj vztah s matkou bych ohodnotil(a) jako:		
Velmi dobrý	25	41%
Dobrý	31	51%
Špatný	2	3%
Velmi špatný	2	3%
Jiná odpověď	1	2%
Σ	61	100%

Obrázek č. 5 Vztah s matkou

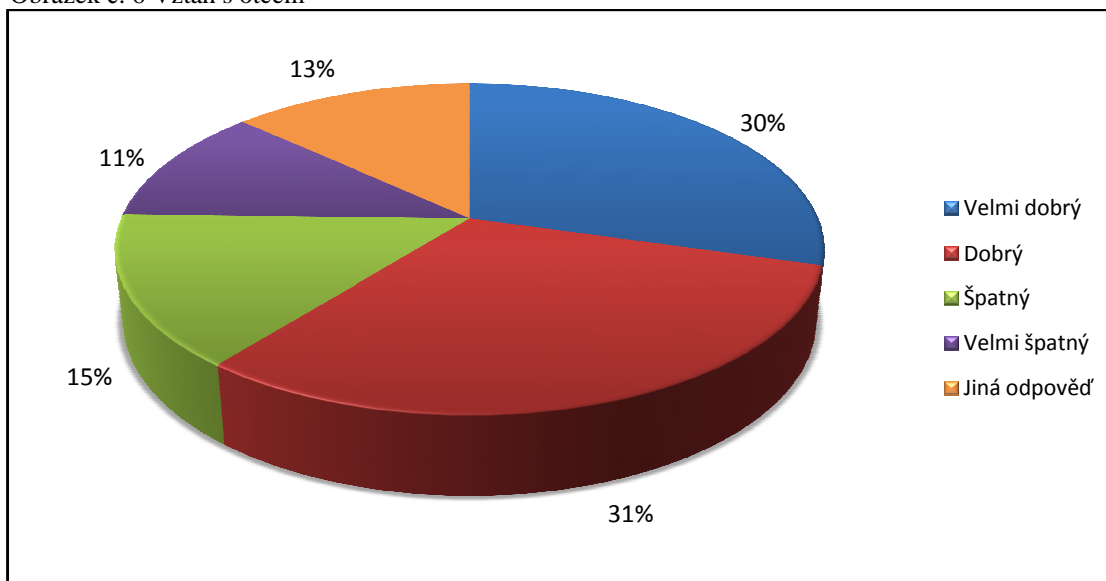
Přes veškeré předpoklady byly vztahy s matkou hodnoceny převážně kladně. 41% respondentů má s matkou vztahy velmi dobré, 51% dobré. Pouze 3% má s matkou vztahy špatné, 3% uvedlo vztahy velmi špatné. Jedna respondentka využila jiné odpovědi, ve které doslova uvedla: „matku bych nejradši zabila“. Tento subjektivní výrok skutečně jasně vypovídá o tom nejhorším vztahu, který mezi sebou mohou matka s dcerou mít.

Otázka č. 5 se snažila zjistit, jaký vztah mají respondenti se svým otcem.

Tabulka č. 5

4. Svůj vztah s otcem bych ohodnotil(a) jako:		
Velmi dobrý	18	30%
Dobrý	19	31%
Špatný	9	15%
Velmi špatný	7	11%
Jiná odpověď	8	13%
Σ	61	100%

Obrázek č. 6 Vztah s otcem

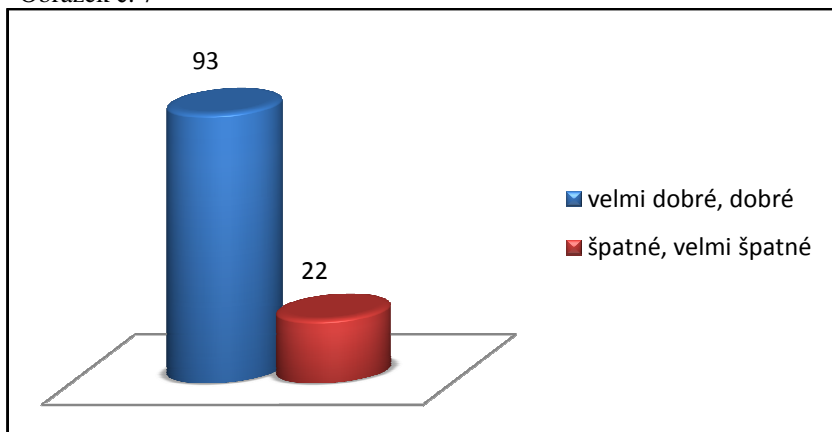
Vztahy s otcem byly hodnoceny hůře než vztahy s matkou, ovšem opět celkově lépe, než bylo předpokládáno. 30% respondentů odpovědělo, že má s otcem vztahy velmi dobré, 31% pak vztahy dobré. Špatné vztahy uvedlo 15% a velmi špatné 11%. V jiných odpovědích převažovaly ty, které naznačovaly, že vztah s otcem není možné hodnotit: „otce nemám, otce si nepamatuji, otec žádný není, s otcem se nestýkám, otce jsem viděla pouze 2x v životě, apod). Jedna odpověď zněla „ten nejhorší jaký může být“.

Celkově horší vztahy s otcem než s matkou mohou vyplývat také z toho, že část respondentů vyrůstala pouze s matkou a další kontakty a vztahy s otcem pak často zůstali konfliktní.

Podle slov výchovných pracovníků, kteří byli u dotazníkového šetření přítomni, mají děti většinou tendenci své vztahy s rodiči idealizovat a hodnotí je často lépe, než ve skutečnosti jsou. Obvykle také namítají, že dospělí „dělají z komára velblouda“ a hledají problémy tam, kde vlastně žádné nejsou.

Na základě analýzy dotazníkového šetření na daném výzkumném vzorku byla **hypotéza č. 2 vyvrácena**, neboť vztahy s rodiči byly většinou uváděny jako velmi dobré a dobré (viz. obr. č. 7).

Obrázek č. 7

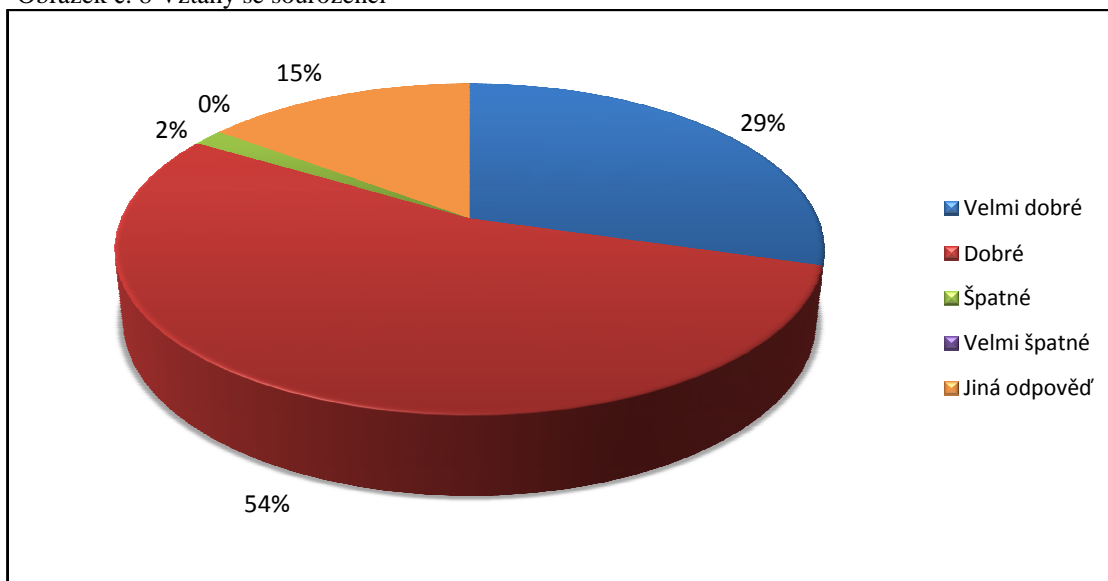
Také sourozenecký vztah patří v životě člověka k nejhlubším neobyčejně zvláštním vztahům, který nelze zrušit a který přitom podle některých psychologů sourozenectví velmi intenzivně ovlivňuje budoucí život a chování jedince. Z tohoto důvodu je sourozenecká soudržnost a vzájemně dobrý vztah velice pozitivní.

Tyto vztahy byly zjišťovány otázkou č. 5.

Tabulka č. 6

5. Mé vztahy se sourozenci byly převážně:		
Velmi dobré	18	29%
Dobré	33	54%
Špatné	1	2%
Velmi špatné	0	0%
Jiná odpověď	9	15%
Σ	61	100%

Obrázek č. 8 Vztahy se sourozenci

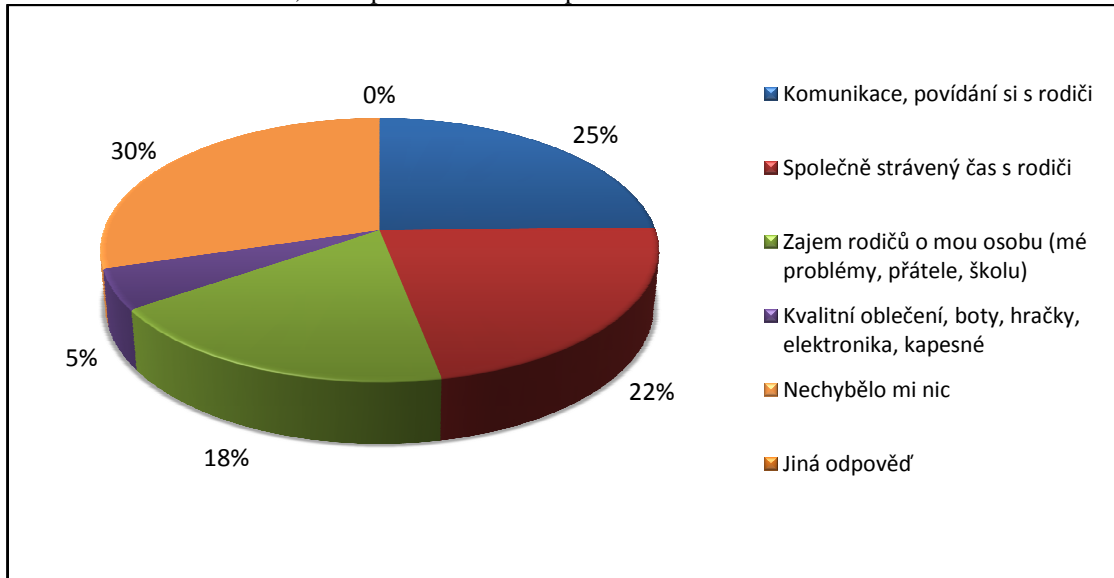
Vztahy se sourozenci byly hodnoceny velmi kladně, naprosto převažují vztahy dobré a velmi dobré, pouze 2% respondentů uvedli vztahy špatné. Jiné odpovědi volili jedináčci, kteří odpovídali, že sourozence nemají. Pouze jedna jiná odpověď týkající se vztahu se sourozenci zněla: „s bratrem dobré, se sestrou špatné“.

Problematické chování dětí, jejich agresivita, vzpurnost, špatný prospěch, porušování norem apod. je často důsledkem toho, že jim v rodině něco chybí. Často více než hmotné dary a pozornost rodičů jaksi z dálky potřebují hlubší porozumění a účast svých rodičů, jejich čas, zájem, pozornost a péči. Otázka č. 6 se proto zaměřila na zjištění toho, co respondentů v rodině chybělo nejvíce.

Tabulka č. 7

6. V rodině mi nejvíce chybělo: (možno zakroužkovat více odpovědí)		
Komunikace, povídání si s rodiči	20	25%
Společně strávený čas s rodiči	18	22%
Zájem rodičů o mou osobu (mé problémy, přátele, školu)	15	18%
Kvalitní oblečení, boty, hračky, elektronika, kapesné	4	5%
Nechybělo mi nic	24	30%
Jiná odpověď	0	0%

Obrázek č. 9 Přehled toho, co respondenti v rodině postrádali

Přestože 30% respondentů odpovědělo, že jim doma nechybělo vůbec nic, ve většině případů dětem něco scházelo. Nejvíce postrádaly komunikaci a povídání si s rodiči (25%), společně strávený čas chyběl 22%, 18% respondentů chyběl zájem rodičů a věci hmotné povahy postrádalo pouze 5% respondentů.

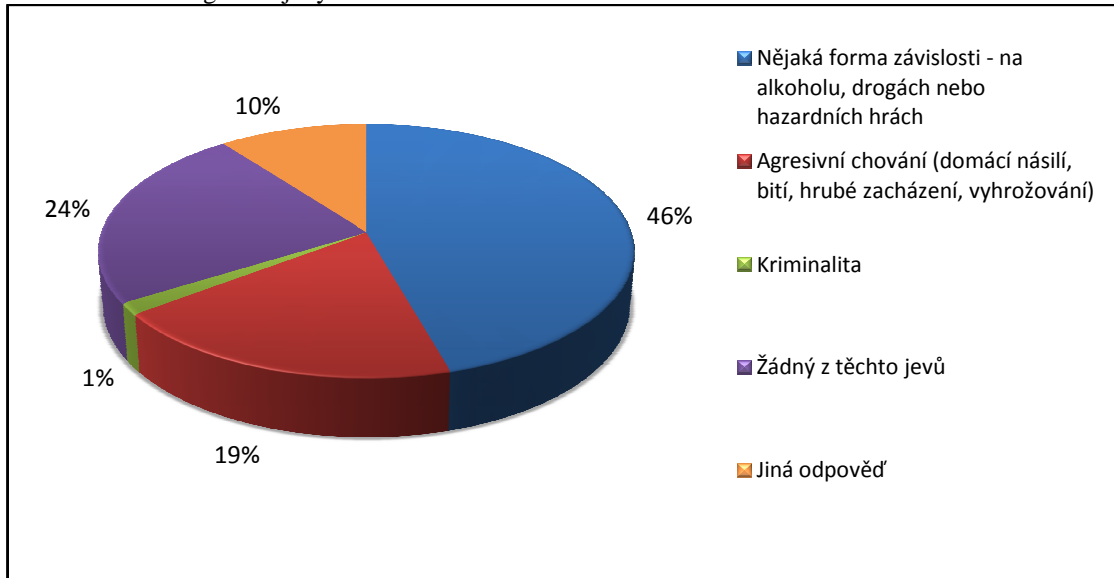
Podle mnoha poznatků představuje pro děti velké riziko špatný vzor rodičů spočívající zejména v jejich nezodpovědném, nevhodném nebo přímo asociálním chování. Často se jedná o nadměrné pití alkoholu, zneužívání drog a jiných návykových látek, ale také násilí a špatné zacházení v domácnostech nebo kriminalita rodičů.

Otázka č. 7 se zaměřila na zjišťování přítomnosti těchto jevů v rodinách respondentů.

Tabulka č. 8

7. U mých rodičů (alespoň u jednoho z nich) se objevila: (možno zakroužkovat více odpovědí)		
Nějaká forma závislosti - na alkoholu, drogách nebo hazardních hrách	31	46%
Agresivní chování (domácí násilí, bití, hrubé zacházení, vyhrožování)	13	19%
Kriminalita	1	1%
Žádný z těchto jevů	16	24%
Jiná odpověď	7	10%

Obrázek č. 10 Negativní jevy v rodině

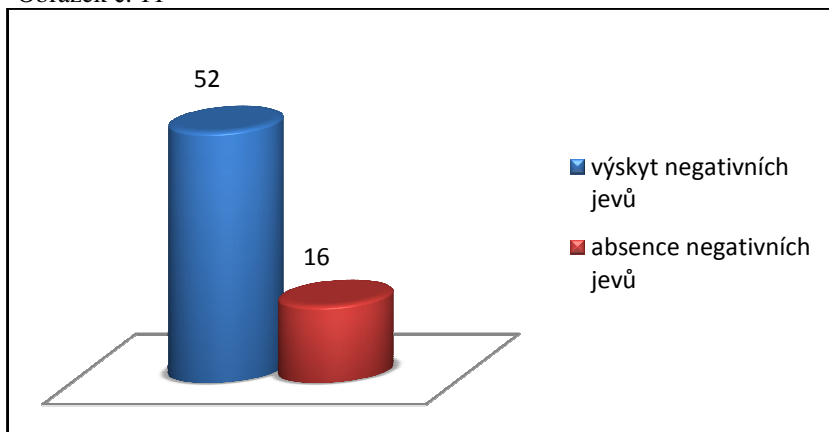

Z tabulky č. 8 vyplývá dosti závažné zjištění, které potvrzuje poměrně značný výskyt negativních jevů v rodinách respondentů, kteří se zúčastnili dotazníkového šetření. 76% respondentů potvrdilo výskyt negativních jevů v rodině. Většina z těchto respondentů podtrhla nebo zdůraznila ve volné odpovědi závislost rodičů na alkoholu, v 19% se objevilo agresivní chování, kriminalita pouze jednou.

U této odpovědi volili respondenti dosti často možnost volné odpovědi, které nezdůrazňovaly obsahovaly vulgární výrazy, vztahující se zejména k závislosti rodičů, a to především na alkoholu.

Na základě analýzy dotazníkového šetření na daném výzkumném vzorku byla **hypotéza č. 3 potvrzena**, neboť byl potvrzen výskyt negativních jevů ve většině případů (obr. č. 11).

Obrázek č. 11

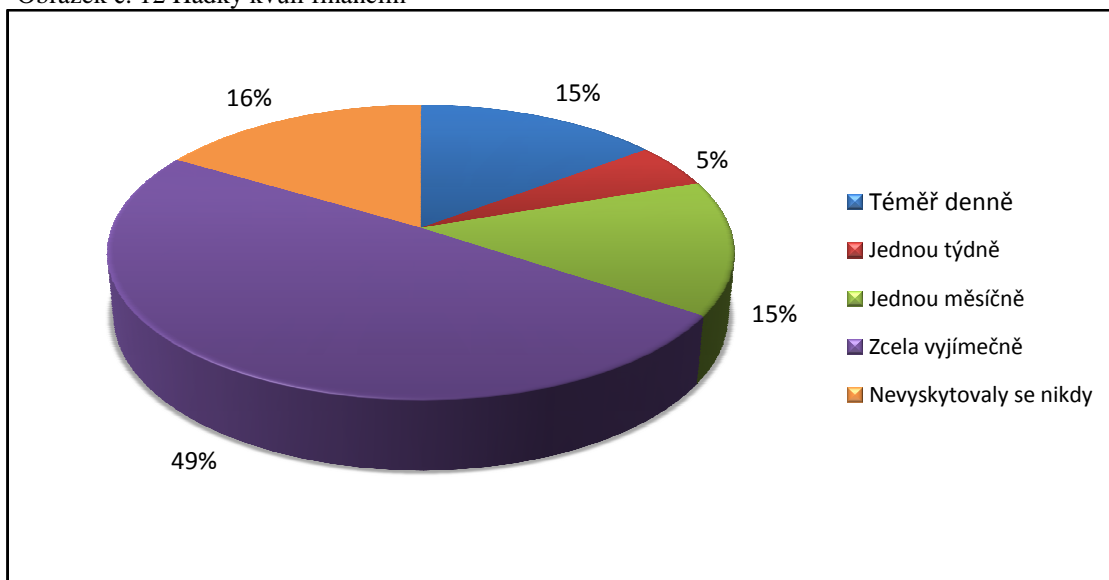

V životě dítěte hrají svou významnou roli také faktory hmotné povahy, tedy ekonomický status rodiny a s ním související úroveň zabezpečení potřeb dítěte. Některé kriminologické teorie uvádějí, že špatná ekonomická situace může přispívat k rozvoji delikvence a asociality. Ekonomickou situaci rodiny hodnotili respondenti v otázkách č. 8, 9, 10.

Tabulka č. 9

8. Konflikty a hádky v rodině kvůli nedostatku financí se vyskytovaly:		
Téměř denně	9	15%
Jednou týdně	3	5%
Jednou měsíčně	9	15%
Zcela výjimečně	30	49%
Nevyskytovaly se nikdy	10	16%
Σ	61	100%

Obrázek č. 12 Hádky kvůli financím

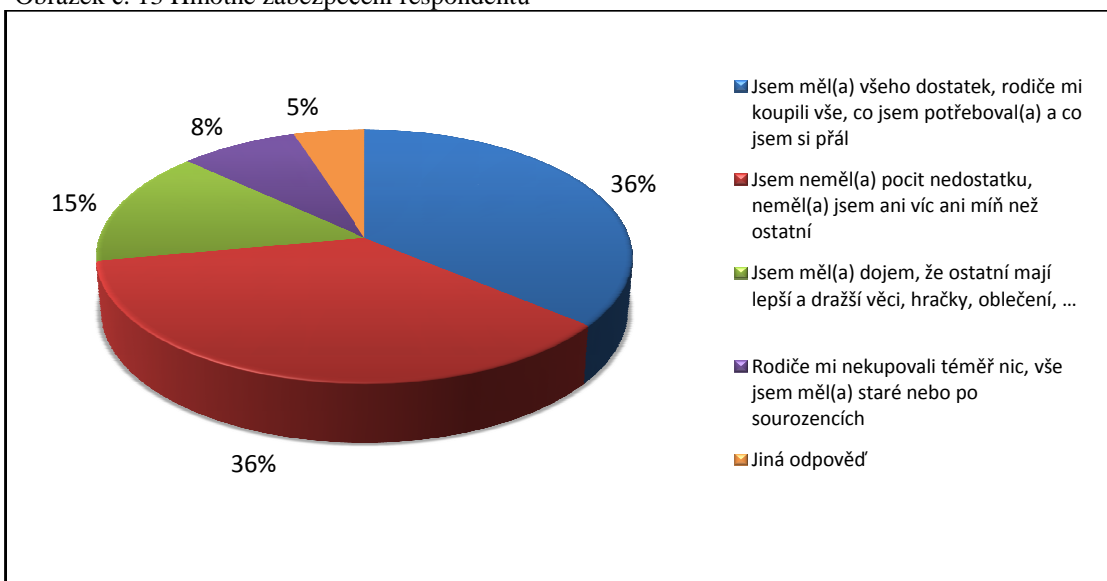

Otázka č. 9 se snažila zjistit problematickou ekonomickou situaci rodiny pomocí četnosti hádek a konfliktů rodičů ohledně nedostatku financí. Přestože 15% respondentů odpovědělo, že se u nich v rodině vyskytovaly konflikty a hádky ohledně financí téměř denně, většina respondentů uvedla výskyt těchto konfliktů pouze výjimečně, 16% dokonce nikdy. Je tedy těžké odhadnout, jak se tyto údaje liší od rodin, kde k poruchovému chování potomků nedochází.

Tabulka č. 10

9. Ve srovnání s ostatními kamarády a vrstevníky:		
Jsem měl(a) všeho dostatek, rodiče mi koupili vše, co jsem potřeboval(a) a co jsem si přál(a)	22	36%
Jsem neměl(a) pocit nedostatku, neměl(a) jsem ani víc ani míň než ostatní	22	36%
Jsem měl(a) dojem, že ostatní mají lepší a dražší věci, hračky, oblečení, ...	9	15%
Rodiče mi nekupovali téměř nic, vše jsem měl(a) staré nebo po sourozencích	5	8%
Jiná odpověď	3	5%
Σ	61	100%

Obrázek č. 13 Hmotné zabezpečení respondentů

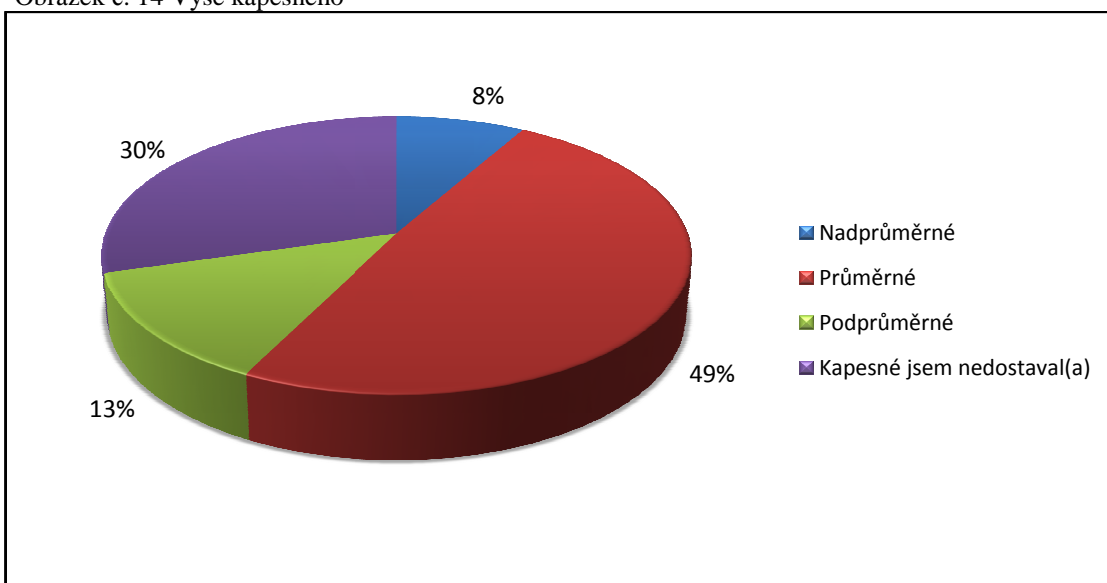
Otázka č. 10 zjišťovala ekonomickou úroveň rodiny srovnáváním materiálního zabezpečení respondentů s ostatními kamarády a vrstevníky. Ani v tomto případě nedošlo k zásadním zjištěním, neboť velká většina respondentů udává, že měla všeho dostatek, nebo nepociťovala žádné pocity nedostatku oproti ostatním. Pouze 15% se domnívá, že ostatní na tom byli lépe a 8% udává, že jim rodiče nic nekupovali a vše měli staré, případně po sourozencích. 5% respondentů využilo možnosti jiné odpovědi, kde šlo většinou o upřesnění odpovědi: „nekoupili mi nic hned, vždycky o pár let později, než to měli ostatní“, „všechno musel schválit otec“, „vše co koupili, bylo společné se sestrou“.

Přestože podle výpovědí sociálních pracovníků výchovných zařízení pochází většina respondentů z podprůměrně hmotně zajištěných rodin, dostává se zřejmě dětem vyššího standardu, než by postavení rodiny odpovídalo. Na základě odpovědí na otázku č. 9 bychom mohli říci, že přestože rodiny žijí ve skromnějších poměrech, většina rodičů se snaží své děti nezanedbávat po materiální stránce.

Tabulka č. 11

10. V porovnání s ostatními vrstevníky jsem dostával(a) kapesné:		
Nadprůměrné	5	8%
Průměrné	30	49%
Podprůměrné	8	13%
Kapesné jsem nedostával(a)	18	30%
Σ	61	100%

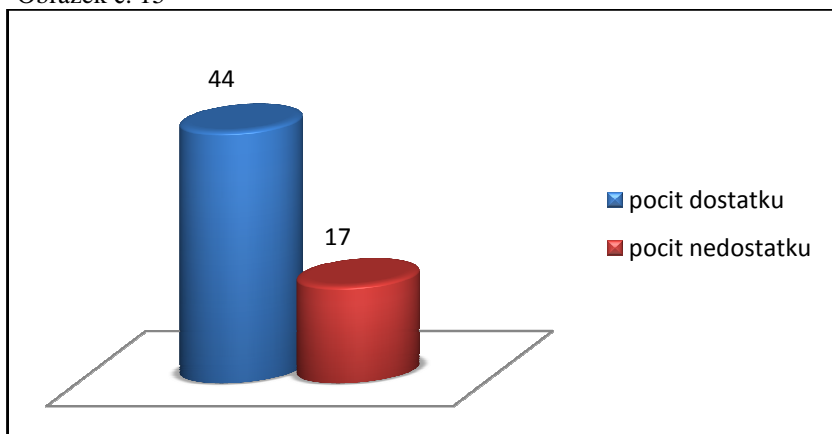
Obrázek č. 14 Výše kapesného

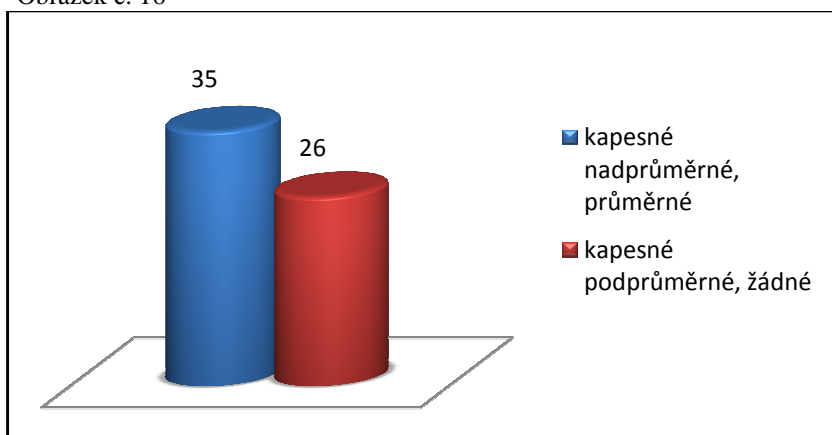
Z odpovědí na otázku č. 10, pátrající po výši kapesného respondentů vyplynulo, že celých 30% kapesné nedostávalo vůbec a 13% mělo kapesné ve srovnání s ostatními vrstevníky podprůměrné. Většina (49%) dostávala kapesné průměrné a 8% respondentů dokonce uvedlo kapesné nadprůměrné.

Po prozkoumání možných vazeb mezi ekonomickou situací rodiny a poruchami chování dítěte nezjišťujeme žádný významný vztah. Můžeme tedy říci, že na základě analýzy dotazníkového šetření na daném výzkumném vzorku byla **hypotéza č. 4 vyvrácena**, neboť respondenti ve většině případů nepociťovali v rodině pocit materiálního nedostatku, a to ani v souvislosti s kapesným (viz. obr. č. 15, 16).

Obrázek č. 15

Obrázek č. 16

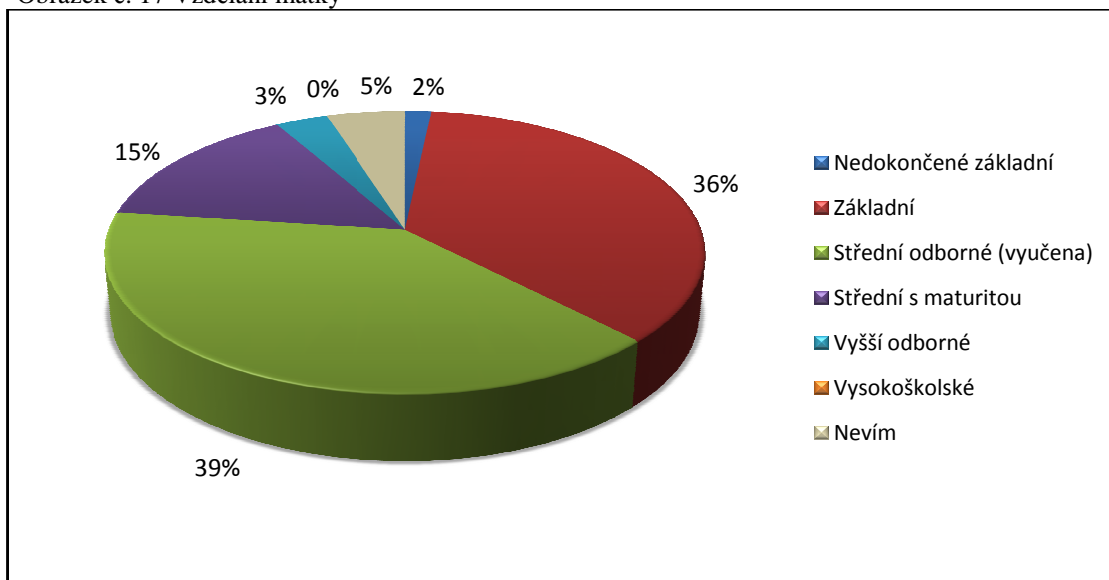

Cílem otázek č. 12 a č. 13 bylo získání informací o vzdělání rodičů respondentů. Předpokládáno bylo spíše nižší vzdělání otců a matek sledovaných dětí, neboť výše dosaženého vzdělání u rodičů je možno považovat za výrazně negativně působící faktor, který se podílí na poruchovém chování dětí.

Tabulka č. 12

11. Vzdělání mé matky je:		
Nedokončené základní	1	2%
Základní	22	36%
Střední odborné (vyučena)	24	39%
Střední s maturitou	9	15%
Vyšší odborné	2	3%
Vysokoškolské	0	0%
Nevím	3	5%
Σ	61	100%

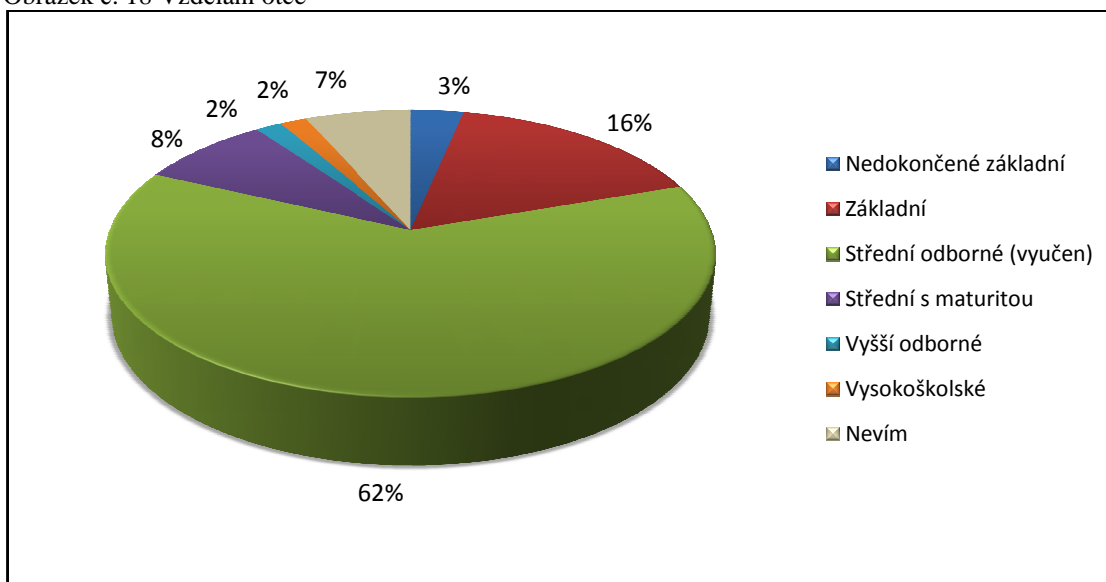
Obrázek č. 17 Vzdělání matky

Tabulka č. 13

12. Vzdělání mého otce je:		
Nedokončené základní	2	3%
Základní	10	16%
Střední odborné (vyučen)	38	62%
Střední s maturitou	5	8%
Vyšší odborné	1	2%
Vysokoškolské	1	2%
Nevím	4	7%
Σ	61	100%

Obrázek č. 18 Vzdělání otce

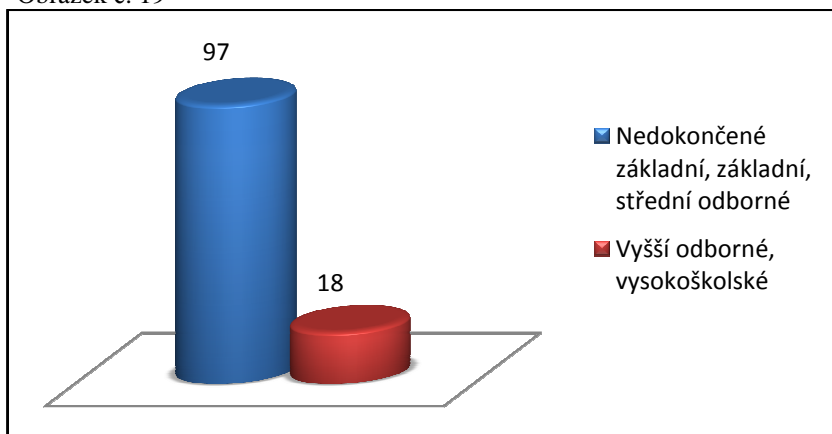

Jak naznačuje tabulka č. 12 a 13, rodiče respondentů mají spíše nižší vzdělání. 36% matek a 16% otců má vzdělání pouze základní, 2% matek a 3% otců dokonce základní vzdělání nedokončené. Nejvíce je zastoupeno vzdělání střední odborné (39% matek a 62% otců), střední s maturitou má 15% matek a 8% otců, vyšší odborné jen 3% matek a 2% otců, vysokoškolské vzdělání jen 2% otců.

Zásadním problémem u této otázky bylo zjištění, že někteří respondenti neví, jaké vzdělání jejich rodiče mají. 7% z nich nevědělo, jakého vzdělání dosáhl otec, což by se dalo vysvětlit tím, že se s otcem vůbec nestýkají. 5% respondentů však nedokázalo odpovědět na otázku, jaké vzdělání má matka.

Na základě analýzy dotazníkového šetření na daném výzkumném souboru byla **hypotéza č. 5 potvrzena**, neboť většina rodičů respondentů má střední odborné a nižší vzdělání (viz. obr. č. 19).

Obrázek č. 19

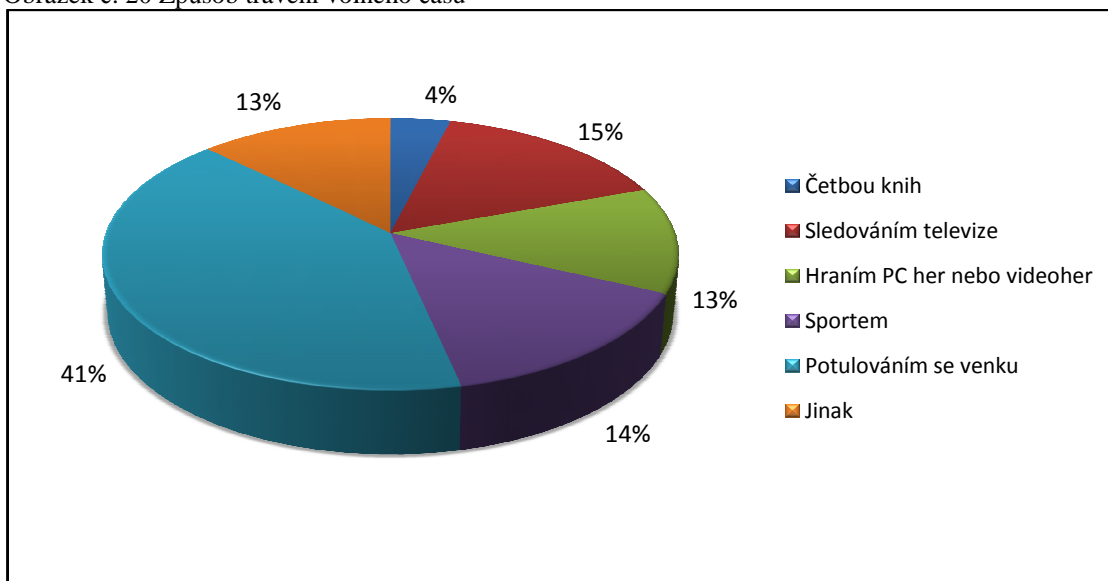

Jelikož kvalitní a smysluplná náplň volného času dětí hraje nesporně důležitou roli v jejich vývoji a zároveň působí jako prevence patologických jevů a nejrůznějších nástrah, zaměřila se otázka č. 13 na zjištění nejčastějšího způsobu trávení volného času. Respondentům bylo nabídnuto několik alternativ trávení volného času a tak volná odpověď, neboť možnosti volnočasových aktivit jsou široké.

Tabulka č. 14

13. Svůj volný čas jsem nejraději trávil(a): (možno zakroužkovat více odpovědí)		
Četbou knih	4	4%
Sledováním televize	16	15%
Hraním PC her nebo videoher	13	13%
Sportem	15	14%
Potulováním se venku	42	41%
Jinak	13	13%

Obrázek č. 20 Způsob trávení volného času

Odpovědi byly překvapující v tom směru, že jen málo respondentů uvedlo možnosti, které by svědčily o smysluplném trávení volného času. Sportem trávilo volný čas 15% respondentů, četbou knih pouhá 4%. V jiných odpovědích se objevují i takové, které vypovídají o určitém specifickém volnočasovém zaměření, jako je např. „jízda na koni, tanec, fotbal, ...“, ale najdou se mezi nimi také odpovědi typu: „fetováním, s kamarády v hospodě apod.“

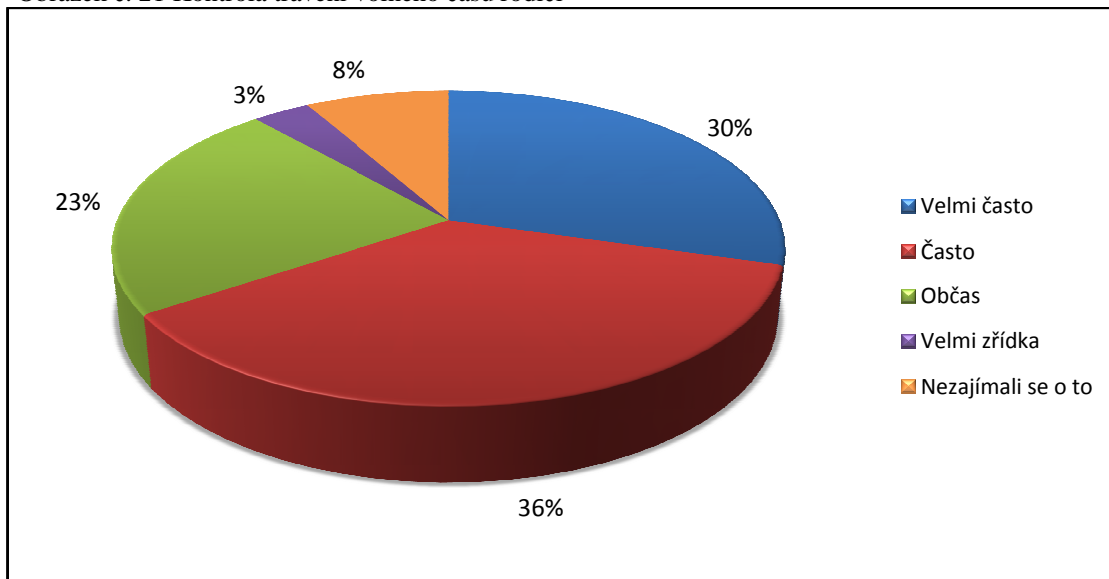
Poměrně dost respondentů trávilo volný čas sledováním televize (15%) a hraním PC her nebo videoher (13%). Podle nejčastějších odpovědí (41%) trávili respondenti svůj volný čas potulováním se venku, což skutečně představuje rizikový faktor. Pokud se děti dostávají sami, bez kontroly rodičů do prostředí „ulice“, hrozí jim reálné nebezpečí setkání s různými problematickými partami, návykovými látkami, kriminalitou. V méně kritických případech díky nedostatku péče rodičů tráví děti neúměrně hodně času u televize nebo u počítačových her. Klesá pak zájem o knížky, kulturu, sport.

Volný čas je, alespoň do určitého věku dítěte, záležitostí rodičů. I v pozdějším věku by měla být možnost neustálé kontroly volného času ze strany rodičů. Smysluplně strávený volný čas rodičů s dětmi nejenom že pomáhá budovat harmonické rodinné vztahy, ale může také snížit negativní chování dětí a mládeže, a předejít tak pozdějším problémům.

Tabulka č. 15

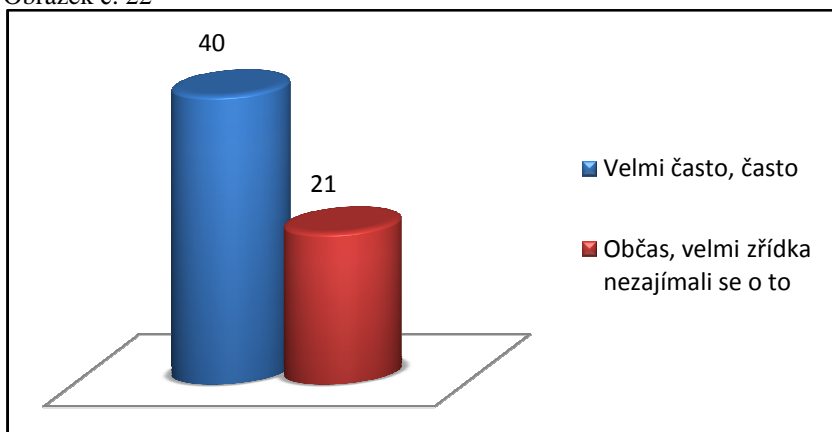
14. O to, jakým způsobem trávím svůj volný čas, se rodiče zajímali:		
Velmi často	18	30%
Často	22	36%
Občas	14	23%
Velmi zřídka	2	3%
Nezajímali se o to	5	8%
Σ	61	100%

Obrázek č. 21 Kontrola trávení volného času rodiči

Na základě analýzy dotazníkového šetření na daném výzkumném vzorku byla **hypotéza č. 6 vyvrácena**, neboť většina respondentů odpověděl, že rodiče se o to, jakým způsobem tráví volný čas zajímali často nebo dokonce velmi často (viz. obr. č. 22).

Obrázek č. 22

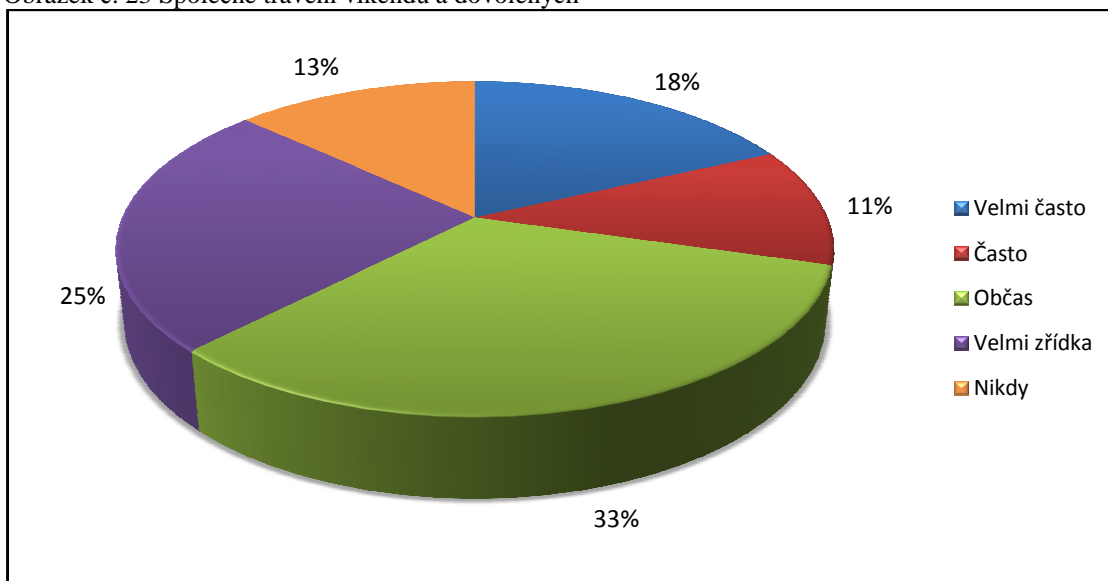

Mnozí rodiče nevěnují svým dětem dostatek času, a to ani o víkendech a dovolených. Důvodů je mnoho. Přitom je nepochybné, že vše, co se dítě může naučit o rodinném životě, jeho fungování a vztazích, se naučí skrze čas strávený ve vlastní rodině. Bohužel právě „časová chudoba“ a nedostatek pozornosti ze strany rodičů může být pro některé děti tragická. Otázka č. 15 se snažila zjistit, jak často spolu respondenti a jejich rodiče trávili víkendy a dovolené.

Tabulka č. 16

15. Společné dovolené a víkendy s rodiči jsme trávili:		
Velmi často	11	18%
Často	7	11%
Občas	20	33%
Velmi zřídka	15	25%
Nikdy	8	13%
Σ	61	100%

Obrázek č. 23 Společné trávení víkendů a dovolených

Podle odpovědí respondentů se dá říci, že nedostatek společně stráveného času byl problémem ve většině rodin. Tyto odpovědi jsou trochu v rozporu s předchozí otázkou ohledně zájmu rodičů o volný čas. Budí to dojem, rodič se sice o volný čas svého dítěte zajímali, ale příliš často ho s ním netrávili. Odpovědi jsou naopak v souladu s otázkou, která zjišťovala, co dětem v rodinách nejvíce chybělo. Dle nich chyběl společně strávený čas s rodiči značné části respondentů.

4.3 Analýza případových studií

V rámci kvalitativního průzkumu jsou představeny případové studie čtyř respondentů, které byly z výběrového souboru pro dotazníkové šetření náhodně vybrány řediteli výchovných zařízení. Jedná se o krátké případy tří dívek a jednoho chlapce, jejichž skutečná jména jsou z důvodu ochrany citlivých údajů změněna a veškeré další identifikační údaje vynechány nebo pozměněny. Pro účely této práce byly jednotlivé případy zkráceny a zaměřeny především na rodinné prostředí.

Zařazení následujících kazuistik do této práce sleduje cíl, jehož úkolem je ilustrovat na čtyřech konkrétních případech problematické rodinné prostředí, v němž respondenti vyrůstali, a které se s největší pravděpodobností podílelo na jejich pozdějším problematickém chování a jednání. V závěru analýzy je pak snaha o vymezení podmínek a předpokladů, za kterých by mohlo dojít k nápravě jedince.

Případová studie č. 1

Patnáctiletá dívka Denisa nastoupila do výchovného zařízení na základě nařízení ústavní výchovy, téměř o měsíc později, než její starší sestra. Denisa měla již v dřívější době nařízen dohled probačního úředníka pro opakované krádeže, ke zlepšení však nedošlo. Kromě této opakované trestné činnosti měla také dlouhodobé a masivní záškoláctví. První neomluvené hodiny měla již v první třídě, poslední rok už do základní školy prakticky nechodila.

Dívka pochází ze stabilního družného poměru, dětství prožila v široké rodině olašských Romů, kde se však o ni a její sestru nikdo příliš nestaral. Matka a otec Denisy jsou v současné době ve výkonu trestu kvůli jejich trestním kausám a záškoláctví obou dcer. Po nástupu rodičů do NVÚ se o děti starala babička, která však péči taktéž naprosto nezvládla.

Denisa se narodila nezralá císařským řezem, její první dny života byly poznamenány několika komplikacemi, přesto byla již ve třech týdnech dočasně opuštěna matkou. Je lehce retardovaná a z tohoto důvodu měla dvakrát odklad školní docházky, několikrát opakovala, nebo nebyla klasifikovaná.

Denisa nastoupila do výchovného ústavu se stopami vpichů na rukou. Dívka dokonce označila mladíka, který ji přiměl drogu aplikovat (zřejmě se jednalo o heroin). Po lékařském vyšetření se prokázalo, že onemocněla hepatitidou typu C. Ihned byly vykonány důležité zdravotní opatření. Od počátku pobytu v diagnostickém i výchovném ústavu se Denisa jevila

jako velmi problematická. Byla hodně líná a pohodlná, drzá a vulgární. Nerada se podřizovala požadavkům, byla velmi náladová a proměnlivá, jedenkrát za dobu pobytu na několik hodin utekla.

Její školní znalosti jsou velmi slabé. Přeslabikovanému testu vůbec nerozumí, není si jista tvary písma. Aktuální úroveň intelektových schopností je v pásmu lehké mentální retardace – jak školské, tak všeobecné. Porozumění češtině je slabé, jednoduché matematické úkony zvládne s obtížemi, slabá je též přeslechopnost, špatná koncentrace.

Při nápravě je třeba brát v potaz dívčinu výchovu v bilingvistickém prostředí. Denisa vyrůstala v nepodnětném (afunkčním) rodinném prostředí romské komunity. Její vývoj byl též poznamenán častou změnou bydlení a nevhodnými výchovnými postupy. V poslední době byla bez kontaktu s rodiči. Emoční vztahy v rodině jsou velmi povrchní, dívka je citově deprivovaná. Výchovně i edukativně je silně zanedbaná. Byly uspokojovány pouze materiální potřeby, a proto je velmi úzce zaměřená. Významnou hodnotou je pro ni volnost. Afektivně je hodně labilní, se sklonem k prudkým reakcím, motivační a volní stránka osobnosti je silně zakrnělá, nemá rozvinuty žádné zájmy, snad kromě hudby a chlapců. Často projevuje snahu manipulovat své okolí s cílem dosáhnout svého, je silně nevěrohodná. Není schopna vést rozhovor na slušné úrovni a v přijatelné verbální rovině.

Na základě dosavadních poznatků o Denise byly navrženy stěžejní oblasti pro její nápravu:

- zkvalitnění dosavadního výchovného vedení pomocí pedagogického působení s postupným zvyšováním náročnosti požadavků*
- rozvíjení motivačního systému, spolupráce a potřebných vlastností osobnosti*
- stanovit jasná pravidla, povinnosti a hranice*
- zaměřit se na sociální učení s cílem „vyhasínání negativních sociálních vzorů“*
- v oblasti školské doplnit znalosti ročníků základní školy*
- vést dívku k sebereflexi (sebeovládání a sebekontroly)*
- v rodinném prostředí se zaměřit na změnu ve výchovném přístupu, u dívky posílit autoritu matky, otce i babičky*
- vedení k zodpovědnosti, opakování témat rodinné výchovy*

První případová studie je téměř ukázkovým příkladem života mladé dívky pocházející z romského prostředí, které se vyznačuje typickými znaky života této komunity. Mezi ně patří romský způsob života, jejich zvyky, kultura, uznávané hodnoty i jazyk.

Dá se říci, že romská výchova je typická tím, že vlastně ani žádná není, a pokud ano, je daleko nedůslednější, než výchova neromská. Romské děti si často dělají, co chtějí, jsou výrazně sebevědomé, vědí, že mají šanci prosadit se vůči dospělým. Matky zpravidla po chvilkovém nátlaku rezignují a ustoupí jakémukoliv požadavku. Pokud dítě něco chce, většinou to dostane. Z těchto důvodů se Denisa nikdy nenaučila respektovat autority, porušuje pravidla a má tendence ovládat druhé. Romské děti mají navíc značnou volnost a rodiče je příliš nekontrolují. Není proto divu, že Denisa se proti kontrole, pravidlům a nedostatku svobody bouří.

Životní hodnoty tolik důležité pro majoritní společnost nejsou pro romskou populaci tolik podstatné. Zejména pro olšské Romy existují vyšší hodnoty, než jsou vlastní děti. Patří mezi ně zejména majetek, zlato a bohatství. Z tohoto žebříčku hodnot možná také pramení to, že matka na čas opustila Denisu již velmi brzy po narození. Na vzdělání a řemesla se v romských rodinách příliš nedá. Škola je nezajímá a pokuta tam své děti posílají, tak zpravidla jen proto, aby neměli problémy se zákonem. Do těchto problémy se nakonec rodiče Denisy stejně dostali. Přestože je Denisa lehce mentálně retardovaná, její školní zanedbanost souvisí i s přístupem rodičů ke vzdělání. Odhaduje se, že více než 30% Romů je negramotných. Obecně mají Romové velmi malou trpělivost, i před drobnou překážkou se vdávají. Také tomuto odpovídá dívčina povaha.

V rodinném prostředí Denisy můžeme najít jasné znaky, které jsou důvodem jejího sociálně patologického chování:

- přestože je svazek rodičů udáván jako stabilní, vztahy uvnitř rodiny jsou velmi povrchní, zaměřeny na uspokojení materiálních potřeb
- ve výchově chybí důslednost, rodičovská autorita a dozor nad školní docházkou
- může vzniknout také domněnka, že Denisa nebyla za své krádeže trestána, ale mohla v nich být dokonce i podporována, neboť její rodiče byli sami za trestnou činnost odsouzeni
- je třeba vzít v úvahu, že k afunkčnímu rodinnému prostředí Denisy přistupuje také výchova v bilingvistickém, tedy dvojjazyčném prostředí a nepříznivé vlivy můžeme spatřit již v její nejranější anamnéze

Případová studie č. 2

Čtrnáctiletá dívka Dagmar od dětství žila pouze s matkou, rodiče nežili ve společné domácnosti a s otcem se dcera nestýká. Kvůli častému porušování zákonů byla dívce nařízena ústavní výchova. Její chování se po ročním pobytu v ústavním zařízení výrazně zlepšilo, celou dobu byla Dagmar v kontaktu s matkou, matka spolupracovala s OSPOD a nebyly žádné výraznější problémy. Dívce proto byla zrušena ústavní výchova a byla svěřena do péče matky. Nad její výchovou byl stanoven soudní dohled.

Po určité době matka dívky oznámila na OSPOD, že dcera utekla z domu a že se zdržuje v bytě rodiny Procházkových, kde zřejmě udržuje vztah s panem Procházkou starším. Po čase se dívka opět vrátila domů. I když v předešlém období nenavštěvovala školu, po projednání s kurátorem tam opět začala chodit. Vztahy matky a dcery se zdály být vstřícné a urovnané.

Když po čase matka opět nahlásila zmizení své dcery, zjistilo se šetřením, že Dagmar udržuje intimní vztah s panem Procházkou starším, nedochází opět do školy, často postává před ubytovnou, žebrá cigarety, krade v obchodech a poflakuje se. Matka zažádala o umístění dcery do výchovného ústavu s odůvodněním, že na dceru nestačí a že dcera znovu opakovaně utíká z domu a matka už neví, jak ji má přimět k normálnímu životu a školní docházce. Matka dívky rovněž podala trestní oznámení na pana Procházkou staršího. Dcera matce vzkázal, ať se o ni nestará a ať jí dá pokoj, že se domů nevrátí a že její dobře tam, kde je.

Na základě uvedených skutečností byla dívka umístěna nejprve do diagnostického ústavu, kde bylo rozhodnuto o jejím dalším pobytu v ústavu výchovném. Tam byla dívka zpočátku velmi klidná a komunikovala. Často však kouřila na WC a přes zákaz kontaktovala pana Procházkou staršího. Po zpřísnění zákazu si vyryla jehlou na předloktí srdce s iniciály pana Procházkou.

Včlenění do kolektivu trvalo Dagmar velmi dlouho, nezapojovala se do společných činností, odůvodňovala to tím, že nic neumí. Když byla zavedena řeč na rodinu, mluvila o ní převážně škaredě a sprostě.

Dagmar byla vždy upravená, snad až příliš dbala o osobní hygienu. Svoji práci po delším pobytu ve VÚ odváděla velmi kvalitně, ráda pomáhala menším nebo méně schopným dětem, ráda žehlila a skládala prádlo, a když měla náladu, byla velmi pracovitá. Když však došlo ke konfliktu, dokázala se chovat velmi agresivně a vulgárně, zejména k chlapcům.

Zásadním problémem byly její časté útoky. Ze zařízení utekla celkem šestkrát, několik dalších pokusů o útěk bylo zmařeno. Utíkala i za cenu značných překážek, neodradil ji ani skok ze čtyř metrů, při kterém si těžce narazila záda. S matkou si dívka telefonovala, jejich

rozhovory však většinou končily hádkou a sprostými nadávkami. Ke vztahu se starším mužem se Dagmar zcela otevřeně hlásila, při telefonátech podváděla a místo matce občas volala panu Procházkovi. S ním si také po čase domluvila útěk a několik dní u něho žila. Poté však nahlásila na PČR znásilnění a pana Procházku obvinila z fyzického napadení a pohlavního zneužívání. Po bouřlivém rozchodu se svým přítelem se Dagmar projevovala velkým zájmem o chlapce a akcelerovaným sexuální chováním.

Její současný pobyt ve výchovném ústavu je nadále provázen útekami a následným potulováním, vulgaritou, porušováním zákazů, nerespektováním autorit.

Dívka pochází z nestabilního rodinného prostředí, což se projevuje v její citové neukojenosti, názorové nestálosti, nízké motivaci a snaze po sebeuplatnění. Zájmy nemá žádné, nic ji nebaví, říká, že nic neumí. V současnosti je orientovaná konzumně, touží si hlavně užívat. Žádné velké cíle v životě nemá, chce jen, aby jí „všichni dali pokoj“.

Dívce by velmi prospělo, kdyby mohla znovu získat oporu v matce, vyhranila si nějaké zájmy a volnočasové aktivity. Úkolem do budoucna je podpora v navázání kontaktu s matkou, rozvoj informovanosti o rodinné výchově a bezpečném pohlavním životě.

Ve druhém případě čtrnáctileté Dagmar se jako zásadní problém v rodinném prostředí jeví neúplná rodina, přesněji chybějící otec v rodině. Na základě mnoha výzkumných studií může být konstatováno, že úloha otce při výchově je důležitá a jeho nepřítomnost přispívá k asociálnímu a destruktivnímu chování dětí. Jsou mnohé oblasti, ve kterých matka jen těžko otce zastupuje. Vztahy otců a synů a otců a dcer jsou přitom značně odlišné.

U svých dcer buduje otec podle řady psychologů již od malička představu o mužském a partnerském chování a jeho přítomnost a postoje jsou důležitým fragmentem, podle kterého si ona vytváří vlastní stanoviska, na jejichž základě si pak vybírá své partnery. To, že Dagmar neměla v dětství pozitivní vztah se svým otcem, může být příčinou její nejistoty, rebelského chování a její vztahy mohou být poznamenány takovými extrémami, jako je vztah s o mnoho let starším mužem. Tímto vztahem, kterého se jí v dětství nedostávalo, se pak pokouší zvýšit svou nízkou sebedůvěru a hledá uznání po boku někoho, kdo jí připomíná chybějící rodiče.

Tento neperspektivní a nezralý vztah se spolu s dalším problémovým chováním dcery obrací proti matce, která se sice snaží dceru držet zkrátka a nutí ji ke školní docházce, sama však uznává, že na dceru nestačí.

Případová studie č. 3

Patnáctiletá dívka Daniela pochází z nyní neúplné rodiny. Její matka od otce během soužití několikrát odešla, a pak se zase vrátila. Nakonec však bylo manželství na žádost otce rozvedeno úplně a dívka byla svěřena do péče matky. Má čtyři sourozence, z toho tři vlastní a jednoho nevlastního. Nad výchovou dětí byl nařízen soudní dohled z toho důvodu, že matka jejich výchovu naprosto nezvládala. Vlastní otec Daniely nyní žije s přítelkyní a mají malé dítě.

Daniela byla nařízena ochranná výchova, jejímž důvodem bylo naprosté nerespektování autorit, drobné krádeže, agresivita, útoky z domova, záškoláctví, potulování, nikotinismus, zkušenosti s marihuanou a alkoholem. Již dříve byla dívka umístěna v psychiatrické léčebně a v psychoterapeutickém centru pro děti a mládež kvůli těžkým depresím a častému sebepoškozování – zejména škrábance a řezání žiletkou.

Podle dívčiných slov měla matka již během soužití s otcem vždy nějakého přítele, bylo jich hodně a většinou byli o hodně mladší. Po rozchodu rodičů si matka našla o celých dvacet let mladšího přítele, údajně bývalého kamaráda Daniely, který se k nim po nějaké době nastěhoval. Ten, v době nepřítomnosti matky, děti hlídal a často je tělesně trestal. Také matka trestala velmi často, dle dívky neúměrně.

V případě Daniely se jedná o disharmonický vývoj osobnosti primárně na bázi encefalopatie s rozhodujícím podílem insuficientního rodinného prostředí s výraznou emoční deprivací, stresem a prvky týrání. Daniela má výrazně hostilní vztah k matce, postupně se její nenávisť k ní ještě stupňuje. Vlastního otce si naopak idealizuje. Ten se však o děti zajímá minimálně a není schopen ani ochoten jí podporu poskytnout. Výrazná je její vazba k sestře, která je spíše kompenzační neuspokojivých vztahů k rodičům, přesto je třeba jej podporovat.

V kolektivu je Daniela velmi neoblíbená, je vulgární a agresivní. Psychosociálně je výrazně nezralá a hodně infantilní. Převažuje nízká frustrační tolerance s výraznou pohotovostí k agresivní reaktivitě na zklamání. Její agrese bývá většinou zaměřena navenek, někdy také k vlastní osobě. Časté je negativistické chování hodně provokativního charakteru, včetně nedodržování norem. Je u ní zhoršená práceschopnost, nestabilita, nízká schopnost koncentrace pozornosti. Temperamentem je Daniela extrovertní cholerik. Závažné nedostatky byly zjištěny v pravopisu, tvarosloví a zásadní neznalosti učiva předchozích ročníků.

O matce mluví Daniela s velkým despektem, kontaktovat ji nechce. Tituluje ji těmi nejvulgárnějšími výrazy a podle vlastních slov ji už nechce vidět nikdy. Otce se naopak

pokouší kontaktovat velmi často, většinou bez úspěchu. Po každém takovém neúspěšném pokusu následují deprese a snahy o sebepoškození.

Danielino chování nese asociální a antisociální znaky. Výrazná emocionální deprivace akceleruje s nefunkčním vztahem k rodičům. V poslední době se snaží o kompenzaci těchto vztahů povrchními vztahy s hochy – reakce na neúspěch či zklamání jsou neúměrně přehnané. Při afektech vyhrožuje fyzickým napadením a sebepoškozováním, což také často realizuje. Její prognóza je velice komplikovaná a je navíc ztížena nutností ambulantní péče, psychoterapie a medikace.

Také v případě Daniely se na jejím jednání bezpochyby podílí nedostatečné rodinné prostředí, poznamenané rozvodem rodičů a nezodpovědným chováním matky. Danielina matka patří mezi ty rodiče, kteří kladou svým dětem v době jejich zrání a vývoje spoustu překážek, a to nejen svou necitlivostí nebo nedostatkem péče. Stejně jako v jiných oblastech života není ochotna přijmout patřičnou odpovědnost ani v rodičovství. Takoví rodiče často problémy svých dětí odbývají, místo, aby jim věnovali nezbytnou pozornost. Sama pak svým nezodpovědným chováním, zejména častým střídání partnerů, dává svým dětem špatný příklad.

Opakované poškozování vypovídá o velmi špatném duševním stavu dívky. Jde v pravém smyslu slova o závislost, který je srovnatelná s alkoholismem nebo závislostí na drogách. Pomocí sebepoškozování - řezání a škrábání, se snaží vyřešit nepříjemný stav a utéct tak od problémů. Podle odborníků je nejčastějším důvodem dětské úzkosti a následného sebezraňování neutěšené rodinné vztahy, rozvod, hádky rodičů, ale také týrání nebo sexuální zneužívání.

U Daniely se zřejmě kloubí rodinné problémy s biologickými příčinami, tedy rané poškození mozku a vrozená dispozice k duševní nemoci – zřejmě poruše osobnosti hraničního typu. Velkou měrou se jistě podílí nezáměr vlastního otce a vztek na matku, s níž byl díky jejímu chování život deprivující. Úzkosti a deprese, které doprovázejí sebepoškozování, se léčí především psychoterapií a podáváním antidepresiv. Velmi vhodná a nadějná je též rodinná terapie, ovšem ne vždy jsou rodiče ochotni se jí podrobit. V případě Daniely je bohužel vzhledem k jejím rodičům naděje na tuto terapii mizivá.

Případová studie č. 4

Šestnáctiletý David pochází z nesezdaného soužití. Má jednoho o patnáct let staršího bratra, kterého měla jeho matka z prvního manželství, ale to bylo kvůli mužově alkoholismu rozvedeno. Až za několik let po rozvodu si Davidova matka našla na inzerát přítele, ke kterému se také brzy nastěhovala. Rok nato se narodil David, po bezproblémovém těhotenství i porodu.

Davidův otec, stejně jako první manžel Davidovi matky, inklinoval k pití alkoholu. Pracoval jako kuchař, vracel se domů pozdě a často opilý. Veškerá péče a výchova syna byla na matce. Její vztah k alkoholu začal být také pozitivní, začala také kouřit a veškeré krize, hádky a problémy se svým druhem obvykle řešila alkoholem. Během několika let byla kvůli problémům s pitím třikrát propuštěna ze zaměstnání. David chodil ze školy často ke kamarádům, nebo zůstával dlouhé hodiny sám doma. V pozdějším věku se potuloval venku. Matčiny problémy s alkoholem se stupňovaly, vracela se domů stále později. Otec se domů obvykle vracel až v nočních hodinách. Kvůli zanedbávání péče byli Davidovi rodiče kontaktováni pracovníci OSPOD. Na její podnět nastoupil otec Davida opakovaně protialkoholní léčbu, která byla nakonec úspěšná a otec již několik let abstínuje. Jejich vztahy se synem se však nezlepšily, naopak zůstali velice chladné a neosobní. Také žárlivé scény jeho rodičů, hádky kvůli financím a obviňování otce ze strany matky z nedostatečného zájmu o syna byly na denním pořádku.

Intelektově se David pohybuje v rozmezí průměru, výrazné je výtvarné nadání, které zřejmě podědil po dědečkovi – uměleckém štukatérovi. Toto nadání však nebylo od počátku dostatečně rozvíjeno. Na prvním stupni patřil David k nejlepším žákům ve třídě, ke zhoršení došlo až na druhém stupni, kde přibýly neomluvené hodiny a kázeňské přestupky. Po ukončení základní školy nastoupil do SOU, učební obor ho však podle jeho slov nebavil, chtěl jít na jinou školu. Docházka do učiliště byla od počátků doprovázena problémy – špatný prospěch, neomluvené hodiny, účast při šikanování spolužáka, experimentování s marihuanou, krádež na benzínové čerpací stanici. Situace se vyhroutilá poté, kdy se dvěma spolužáky v učilišti ukradl elektronická zařízení, která se snažil rozprodat.

David byl ze školy okamžitě propuštěn, následoval pobyt v diagnostickém ústavu a poté v DD pro děti s výchovnými obtížemi. Tam se chlapec od počátku jeví jako spíše tichý, přemýšlivý, pesimisticky laděný. S dospělými lidmi mluví velmi kultivovaně, pouze ve spojitosti s otcem občas padnou vulgární výrazy. O své rodině mluví zpočátku velmi rezervovaně, později se rozpovídá, jeho výpovědi působí upřímně a věrohodně. Svých činů lituje, je si vědom toho,

že dělal špatnou věc. Kradl údajně kvůli penězům, kterých měl naprostý nedostatek. Od otce nedostával ani korunu a matka mu dávala pouze na stravu a dopravu, ostatní utratila za domácnost, cigarety a alkohol. Peněz u nich nikdy moc nebylo, otec ještě donedávna platil alimenty na své dvě děti z prvního manželství, ostatní peníze matce nedával. Ta ho spolu s Davidem již v minulosti několikrát opustila a šla bydlet do podnájmu, vždy se však na naléhání svého druha vrátila. Vše se opakovalo znovu a matka problémy opětovně řešila alkoholem a antidepresivy. Přesto má David svou matku velice rád, chce jí pomoci a citové pouto k matce je silné. Naléhá na matku, aby nastoupila protialkoholní léčbu, odstěhovala se od otce a nadobro s ním přetrhala veškeré vazby. Matka to však odmítá s odůvodněním, že by to psychicky nezvládla. Chlapec má také rád svého staršího nevlastního bratra, který žije se svou vlastní rodinou ve vzdáleném městě. S Davidovým otcem se nesnášeli od začátku, a hned v osmnácti letech se od nich odstěhoval. V posledních letech se k Davidově lítosti už ani nenavštěvovali. Svého otce David nenávidí, nechce, aby ho navštěvoval, nechce ho již nikdy vidět. Chlapcův pobyt v DD probíhá bez výraznějších problémů, do kolektivu po počátečních problémech zapadl, učí se v oboru květinář-aranžér, který ho zaujal a může v něm uplatnit své umělecké nadání a tím také najít uplatnění v budoucím životě. Hodně záleží také na chování jeho matky, ke které se David stále hodně upíná a stále jí věří.

Alkoholismus patří mezi nejvážnější sociální problémy. Kromě postižení jednotlivce se odráží také v jeho nejbližším okolí, kde bývá příčinou rozvrátů a zanedbávání výchovy dětí. Problém alkoholismu je také zásadní v případě Davida. Potvrzuje řadu studií, podle kterých bývají u dětí rodičů alkoholiků mnohem častější poruchy chování, tedy problémy ve škole, sklony ke kriminalitě, ke lhaní, nedostatečné odpovědnosti apod.

Už samotný start do života dětí alkoholiků bývá těžký a pro Davida byl zkomplikovaný osobnostní otec, který o vlastního syna nedokázal ani po úspěšné protialkoholní léčbě projevit zájem a poskytnout mu citovou rodičovskou vřelost. Přestože byl David zpočátku ve škole úspěšný, nedostatek otcovy lásky, alkoholismus obou rodičů, jejich hádky a finanční potíže, jimiž byl neustále kontaminován, zřejmě daly podnět k jeho zhoršujícímu se prospěchu i chování. Ještě více se upnul k matce, ke které byl zpočátku až příliš loajální, otce viní ze všeho špatného.

Přes Davidovy dřívější problémy je jeho náprava vzhledem k současnému chování a novému učebnímu oboru velká. Pomoc by mohlo přinést také navázání vztahu s osobou, která by nahradila matku, která Davidovi zřejmě vzhledem ke své závislosti a duševní labilitě pomoci nedokáže, i přes jejich poměrně dobrý vztah.

Shrnutí

Pro účely výzkumného šetření dotazníkovou technikou byli do výzkumného vzorku vybráni na základě vlastního uvážení výzkumníka ti jedinci, kteří se zdají být typickými představiteli zkoumaného jevu. Jelikož jde o dosti subjektivní výběr, je třeba zdůraznit, že průzkum provedený na daném výběrovém souboru má výpovědní hodnotu pouze pro tento soubor a nelze je zobecňovat na celý základní výběrový soubor, tedy na celou populaci dětí a mladistvých se sociálně patologickým jednáním.

Dá se však říci, že výzkumný záměr realizovaný prostřednictvím dotazníkového šetření byl naplněn. Přestože čtyři z šesti původních předpokladů potvrzeny nebyly, dospělo se analýzou dotazníkového šetření k několika zajímavým zjištěním. Respondenti ve většině případů vyrůstali v rodinách úplných, ale procentuální rozdíl mezi rodinami úplnými a jinými než úplnými není nijak zásadní. V oblasti rodinných vztahů byly překvapivě vztahy respondentů rodiči hodnoceny velmi pozitivně, se sourozenci téměř jako ideální. Na straně druhé byl v jejich rodinách zjištěn závažný problém spočívající v nedostatečné komunikaci, zájmu a času ze strany rodičů. Zcela zásadním nedostatkem je pak přítomnost patologického chování v rodině – zejména alkoholismus rodičů. V oblasti materiálně ekonomické se zdá, že není respondenty vnímána nijak negativně nebo její vnímání není nijak významné. Zcela nepochybně bylo potvrzeno spíše nižší vzdělání rodičů respondentů. Velké nedostatky vykazovalo také zjišťování způsobu trávení volného času respondentů, které svědčí o dosti neúčelném způsobu jeho trávení a nedostatku takto stráveného času s rodiči. Obecně překvapivým zjištěním, které nebylo předmětem zkoumání, byla nízká úroveň čtení i psaní některých respondentů.

Obdobně jako při výzkumu kvantitativním lze jen těžko zobecňovat poznatky získané průzkumem kvalitativním, a to zejména z toho důvodu, že předmětem zkoumání byly pouze čtyři osoby. Přínosem tohoto výzkumu je spíše porozumění danému případu. Jednání respondentů vychází vždy z konkrétních zkušeností a prožitků. Ve všech čtyřech případových studiích lze spatřit určité problémy v rodině, ať už se jedná o alkoholismus, absenci jednoho z rodičů v rodině, nepodnětné rodinné prostředí, nezáměr rodiče, nezodpovědné chování rodiče apod. V některých případech pak vstupují do hry i další faktory.

Je třeba si uvědomit, že hluboké poznání motivu a souvislostí asociálního či antisociálního jednání dítěte by vyžadovalo dlouhodobější zaměření na jejich životní cesty. Z tohoto pohledu je třeba celý výzkum považovat za určitou mapující sondu, jež by měla vyzývat k hlubšímu ponoru do problematiky.

Závěr

Ačkoliv rodina v současnosti negativními jevy ve společnosti trpí, je její role jako stabilizujícího prvku společnosti velmi významná. Stejně jako společenské prostředí, je i rodinné prostředí velice pestré. Rodiče, děti různého věku, případně i prarodiče v něm společně vytvářejí celek, ve kterém má každý své místo a svůj význam daný věkem, možnostmi a schopnostmi. Život v takovém prostředí zcela přirozeně vybízí k určitému jednání, předává jedinci konkrétní vlastnosti a návyky, zprostředkovává materiální a duchovní stránku výchovy. Na základě analýzy dostupné literatury jednoznačně vyplývá, že kvalitní rodinné prostředí a výchova má určující a nezastupitelný význam při formování osobnosti mladého člověka, je rozhodující pro jeho mravní vývoj a budoucí život.

Problematice sociálně patologických jevů i rodinného prostředí již bylo a v budoucnu také bude věnováno mnoho výzkumného úsilí. Průzkum v rámci této práce byl zaměřen na ty jedince, jejichž vývoj byl naopak poznamenán takovými výchovnými problémy, na základě kterých jim byla nařízena ústavní či ochranná výchova. Cílem nebylo zjišťovat konkrétní provinění těchto jedinců, ale pátrání po tom, jaké příčiny tohoto chování mohly být v rodinném prostředí, ve kterém tito jedinci vyrůstali.

Celkově lze říci, že tato práce splnila cíle stanovené na jejím počátku. Přestože většina předpokladů potvrzena nebyla, podařilo se získat zajímavé údaje o rodinném prostředí vybraných respondentů a pomocí případových studií do některých blíže nahlédnout. Průzkum se musel potýkat s řadou metodologických obtíží a na jeho konci vyvstává řada dalších otázek i otazníků nad otázkami ne úplně zodpovězenými. Sociální realita, kterou tento průzkum zkoumal je navíc velmi složitá a překračuje v mnohém hranice sociální pedagogiky. K důkladnému odhalení jednotlivých problémů je třeba spolupráce s řadou dalších oborů, čímž je možné lépe proniknout do jejich podstaty.

Jelikož se práce zaměřila na děti s nařízenou ochrannou či ústavní výchovou, směřují praktická doporučení k nim. Jsou to především děti, které vyrůstaly v nefunkčním rodinném prostředí. Pravdou je, že taková rodina bez intervence často nemá šanci na dlouhodobější fungování. Stále častěji se setkáváme s názorem, že se však musí jednat o včasnou intervenci, která by mohla zabránit ústavní či ochranné výchově. Pokud se však již děti ve výchovných ústavech ocitnou, je třeba velice cíleně na tyto jedince působit tak, aby došlo k nápravě a zároveň se zamezilo problémům v jejich budoucích rodinách. Ti, kteří v nepříliš optimálním rodinném prostředí vyrůstali, si obvykle nesou jeho model sebou do dalšího života. Často potom sami, někdy i ve velmi mladém věku, zakládají rodiny vlastní, obvykle si

partnera vybírají z podobného sociálního prostředí a ve výchově pak nezdědka opakují chyby svých rodičů. Pro jedince samotné i pro celou společnost je nesmírně důležité, aby si osvojili nejrůznější dovednosti a názory pro úspěšné fungování rodiny, naučili se vzájemné komunikaci a odpovědnosti vůči ostatním členům rodiny. Je třeba zdůrazňovat důležitost a význam rodinný vztahů, vštěpovat žebříček hodnot a pozitiva harmonického rodinného prostředí, neboť to se v životě jedince ukazuje jako zásadní a podpora jeho kvality je i do budoucna tím nejlepším řešením a prevencí negativních společenských jevů. Toto je úkolem zejména pro všechny vychovatele, učitele, sociální pedagogy, sociální pracovníky a všechny další, kteří s těmito jedinci přijdou do kontaktu.

Resumé

Hlavním tématem diplomové práce je rodinné prostředí, na které je pohlíženo jednak jako na jeden z nejdůležitějších činitelů ovlivňující budoucí život jedince, ale také jako na faktor, který může být v určitých případech příčinou asociálního jednání. Zaměřuje se především na hledání souvislostí mezi rodinným prostředím a sociálně patologickým jednáním dnešních dětí a mládeže.

Práce je rozdělena do čtyř kapitol, kdy první tři z nich tvoří přehledovou stat' k průzkumu, který je obsahem kapitoly čtvrté. Úvodní kapitola vymezuje pojem rodina z pohledu několika autorů i oborů. Následně popisuje důležité mezníky života dítěte v rodině od jeho početí po práh dospělosti, přičemž vyzdvihuje nezastupitelnou úlohu fungující rodiny a harmonického rodinného prostředí ve všech etapách lidského života. Nemalou pozornost věnuje také rodinným vztahům a pozastavuje se nad četnými proměnami, které dnešní rodiny charakterizují.

Druhá kapitola se zabývá přirozeným prostředím výchovy, přesněji prostředím rodinným, lokálním a skupinovým. Poté se již podrobně soustřeďuje na analýzu prostředí rodiny, a to z pohledu demograficko-psychologického, kulturně-výchovného a materiálně-ekonomického. Třetí kapitola se zabývá problematikou sociálně patologických jevů. Definuje některé základní pojmy užívané v souvislosti s těmito jevy a upozorňuje na nejčastější podoby tohoto jednání mezi dnešními dětmi a mládeží. Dále se pokouší nastínit jeho základní možné příčiny v rodinném prostředí, krátce seznamuje s opatřením ochranné a ústavní výchovy a naznačuje možnosti nápravy a řešení tohoto problému.

Náplní čtvrté kapitoly je vlastní průzkum, jehož cílem je prozkoumat rodinné prostředí dětí a mladistvých s nařízenou ústavní a ochrannou výchovou a pokusit se najít možné příčiny sociálně patologického jednání těchto jedinců v rodinném prostředí, ve kterém vyrůstali. K naplnění těchto cílů je zvolena kombinace kvantitativní a kvalitativní metodologie. Technikou průzkumu je jednak dotazníkové šetření a jeho následná analýza, a také analýza čtyř případových studií, kterými se práce snaží dokreslit svět dítěte s nařízenou ochrannou či ústavní výchovou.

V práci je zdůrazněno nejen potvrzení či nepotvrzení výchozích předpokladů, ale také další zajímavé poznatky, ke kterým výzkumné šetření dospělo. V závěru jsou naznačeny jisté metodologické obtíže spočívající především v obtížné zobecnitelnosti výsledků šetření a hranice práce dané složitostí a rozsáhlostí výzkumného problému, jež by vyžadoval hlubší ponor do problematiky a individuální prozkoumání každého případu.

Anotace

Diplomová práce je zaměřena na problematiku rodinného prostředí a sociálně patologického jednání dětí a mládeže, mezi kterými se snaží najít souvislosti, neboť právě v rodinném prostředí lze často spatřit hlavní příčiny problematického chování současné mládeže. Práce se zaměřuje na hledání těchto příčin v rodinách nezletilých jedinců s nařízenou ochrannou nebo ústavní výchovou.

K naplnění cílů práce je zvoleno dotazníkové výzkumné šetření, na základě kterého se snaží odpovědět na výzkumné otázky a upozornit na konkrétní negativní jevy v rodinách. Svět dítěte s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou je dokreslen analýzou čtyř případových studií.

Klíčová slova

Rodina, rodinné prostředí, sociálně patologické jednání, sociálně patologické jevy, dítě, mládež.

Annotation

The graduation theses targets the problems of family environment and social pathological behaviour of children and juveniles. It tries to find connection between them because there are usually the main reasons of problematic behaviour of contemporary juveniles in the family environment. The work is focused on searching these reasons in families of under age individuals with commanded protective or institutional upbringing.

The questionnaire survey helps to fulfill these aims. On the basis of it the work pursues to answer investigative questions and it refers to concrete negative phenomena in families. The analysis of four cases sketches the world of child with commanded protective or institutional upbringing.

Key words

family, family environment, social pathological behaviour, social pathological phenomena, child, juveniles

Seznam použité literatury:

1. BARTLOVÁ, S. *Sociální patologie*. 1.vyd. Brno: Institut pro další vzdělávání pracovníků ve zdravotnictví, 1998, 53 s. ISBN 80-7013-259-0.
2. DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. 3.vyd. Praha: Karolinum, 2008, 372 s. ISBN 978-80-246-0139-7.
3. DRTILOVÁ, J., KOUKOLÍK, F. *Odlišné dítě*. 1.vyd. Praha: Vyšehrad, 1994, 134 s. ISBN 80-7021-097-4.
4. DUNOVSKÝ, J. *Dítě a poruchy rodiny*. 1.vyd. Praha: Avicenum, 1986.
5. HOFBAUER, B. *Děti, mládež a volný čas*. 1.vyd. Praha: Portál, 2004, 173 s. ISBN 80-7178-927-5.
6. CHMELÍK, J. *Mravnost, pornografie a mravnostní kriminalita*. 1.vyd. Praha: Portál, 2003, 208 s. ISBN 80-7178-739-6.
7. CHRÁSKA, M. *Metody pedagogického výzkumu*. 1.vyd. Praha: Grada, 2007, 265 s. ISBN 978-80-247-1369-4.
8. JEDLIČKA, R., KLÍMA, P., KOŤA, J., NĚMEC, J., PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích*. 1.vyd. Praha: Themis, 2004, 478 s. ISBN 80-7312-038-0.
9. KLAPILOVÁ, S. *Kapitoly ze sociální pedagogiky*. 1.vyd. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1996, 63 s. ISBN 80-7067-669-8.
10. KOUDELKOVÁ, A. *Psychologické otázky delikvence*. 1.vyd. Praha: Victoria Publishing, 1995, 114 s. ISBN 80-7187-022-6.
11. KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J. *Vzpouza deprivantů*. 1.vyd. Praha: Makropulos, 1996, 285 s. ISBN 80-901776-8-9.
12. KRAUS, B. *Základy sociální pedagogiky*. 1.vyd. Praha: Portál, 2008, 216 s. ISBN 978-80-7367-383-3.
13. KRAUS, B., POLÁČKOVÁ, V., STAŠOVÁ, L., ŽUMÁROVÁ, M. et al. *Člověk, prostředí, výchova*. 1.vyd. Brno: Paido, 2001, 199 s. ISBN 80-7315-004-2.
14. LABÁTH, V. a kol. *Riziková mládež*. 1.vyd. Praha: SLON, 2001, 157 s. ISBN 80-85850-66-4.
15. LEMAN, K. *Sourozenecké konstelace*. 1.vyd. Praha: Portál, 1997, 223 s. ISBN 80-7178-152-5.
16. MAŇÁK, J., ŠVEC, V. *Cesty pedagogického výzkumu*. 1.vyd. Brno: Paido, 2004, 78 s. ISBN 80-7315-078-6.

17. MAŘÍKOVÁ, H. (ED) *Proměny současné české rodiny*. 1.vyd. Praha: SLON, 2000, 170 s. ISBN 80-85850-93-1.
18. MATĚJČEK, Z. *Po dobrém nebo po zlém*. 4.vyd. Praha: Portál, 1994, 109 s. ISBN 80-85282-00-3.
19. MATĚJČEK, Z. *Rodiče a děti*. 2.vyd. Praha: Avicenum, 1989, 336 s. ISBN 08-056-89.
20. MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. 1.vyd. Praha: Grada, 2002, 128 s. ISBN 80-247-0332-7.
21. MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z. *Nevlastní rodiče a nevlastní děti*. 1.vyd. Praha: Grada, 1999, 144 s. ISBN 80-7169-897-0.
22. MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z. *Radosti a strasti prarodičů aneb když máme vnoučata*. 1.vyd. Praha: Grada, 1997, 144 s. ISBN 80-7169-455-X.
23. MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 3.vyd. Praha: SLON, 2003, 161 s. ISBN 80-86429-19-9.
24. MATOUŠEK, O., KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. 2. vyd. Praha: Portál, 2003, 344 s. ISBN 80-7178-771-X.
25. MOŽNÝ, I. *Moderní rodina*. 1.vyd. Praha: Blok, 1990, 184 s. ISBN 80-7029-018-8.
26. MÜHLPACHR, P. *Kapitoly ze sociální patologie*. 3.vyd. Brno: IMS Brno, 2003, 83 s.
27. NOVÁK, T., POKORNÁ, A. *Peníze a manželství*. 1.vyd. Praha: Grada, 2007, 128 s. ISBN 978-80-247-1618-3.
28. NOVOTNÝ, P. *Epidemie delikvence*. 1.vyd. Liberec: 2006, 62 s. ISBN 80-86761-45-2.
29. PELIKÁN, J. *Základy empirického výzkumu pedagogických jevů*. 1.vyd. Praha: Karolinum, 2007, 270 s. ISBN 978-80-7184-569-0.
30. PLAŇAVA, I. *Manželství a rodiny*. 1.vyd. Brno: Doplněk, 2000, 296 s. ISBN 80-7239-039-2.
31. PŘADKA, M., KNOTOVÁ, D., FALTÝSKOVÁ, J. *Kapitoly ze sociální pedagogiky*. 1.vyd. MU Brno, 2002, 45 s. ISBN 80-210-1946-8.
32. PROCHÁZKOVÁ, M. a kol. autorů. *Základy speciální pedagogiky*. 1.vyd. IMS Brno, 2003, 214 s.
33. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. 2.vyd. Praha: Portál, 2004, 392 s. ISBN 80-7178-829-5.
34. SBORNÍK STUDIÍ, *Děti a jejich problémy*. 1.vyd. Praha: Sdružení Linka Bezpečí, 2005, 141 s. ISBN 80-239-4482-7.
35. SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. 2.vyd. Praha: Portál, 2007, 224 s. ISBN 978-80-7367-250-8.

36. TRAIN, A. *Nejčastější poruchy chování dětí*. 1.vyd. Praha: Portál, 2001, 200 s. ISBN 80-7178-503-2.

Přílohy

Příloha č. 1 Dotazník s průvodním listem

Příloha č. 1

Vážení respondenti,

obracím se na vás s prosbou o spolupráci při zpracování diplomové práce z oboru Sociální pedagogika.

Tím, že na základě svých poznatků o rodinném prostředí, ve kterém jste vyrůstali, vyplníte dotazník, přispějete k realizaci průzkumného šetření zkoumající vliv rodinného prostředí na sociálně patologického jednání mládeže.

Vaše odpovědi budou použity výhradně pro tuto práci. Dotazník je anonymní, nepodepisujte se, pouze vyplňte, zda jste dívka či chlapec.

Dotazník obsahuje 15 otázek. Vybrané odpovědi zakroužkujte. U některých otázek máte možnost volby více odpovědí, u ostatních volte pouze jednu nebo jinou odpověď.

Odpovězte prosím na všechny otázky, v opačném případě nebude možné dotazník vyhodnotit.

Děkuji za vaši ochotu, upřímné odpovědi a čas strávený vyplňováním dotazníku.

.....
Bc. Zuzana Fialová
studentka UTB Zlín
obor Sociální pedagogika

DOTAZNÍK

Jsem: dívka chlapec

1. Vyrůstal(a) jsem v rodině:
 - a) Úplné (s oběma rodiči)
 - b) Neúplné (chyběl otec)
 - c) Neúplné (chyběla matka)
 - d) Doplněné (s nevlastním otcem či matkou)
 - e) Náhradní (s nevlastními rodiči)
 - f) Jiná odpověď

2. Vyrůstal(a) jsem spolu:
 - a) Se čtyřmi nebo více sourozenci
 - b) S třemi sourozenci
 - c) Se dvěma sourozenci
 - d) S jedním sourozencem
 - e) Jsem jedináček

3. Svůj vztah s matkou bych ohodnotil(a) jako:
 - a) Velmi dobrý
 - b) Dobrý
 - c) Špatný
 - d) Velmi špatný
 - e) Jiná odpověď

4. Svůj vztah s otcem bych ohodnotil(a) jako:
 - a) Velmi dobrý
 - b) Dobrý
 - c) Špatný
 - d) Velmi špatný
 - e) Jiná odpověď

5. Mé vztahy se sourozenci byly převážně:
 - a) Velmi dobré
 - b) Dobré
 - c) Špatné
 - d) Velmi špatné
 - e) Jiná odpověď

6. V rodině mi nejvíce chybělo: (možno zakroužkovat více odpovědí)
 - a) Komunikace, povídání si s rodiči
 - b) Společně strávený čas s rodiči
 - c) Zájem rodičů o mou osobu (mé problémy, přátele, školu)
 - d) Kvalitní oblečení, boty, hračky, elektronika, kapesné
 - e) Nechybělo mi nic
 - f) Jiná odpověď

7. U mých rodičů (alespoň u jednoho z nich) se objevila: (možno zakroužkovat více odpovědí)
 - a) Nějaká forma závislosti - na alkoholu, drogách nebo hazardních hrách (automaty, karty,...)
 - b) Agresivní chování (domácí násilí, bití, hrubé zacházení, vyhrožování,...)
 - c) Kriminalita
 - d) Jiná odpověď

8. Konflikty a hádky v rodině kvůli nedostatku financí se vyskytovaly:
- Téměř denně
 - Jednou týdně
 - Jednou měsíčně
 - Zcela výjimečně
 - Nevyskytovaly se nikdy
9. Ve srovnání s ostatními kamarády a vrstevníky:
- Jsem měl(a) všeho dostatek, rodiče mi koupili vše, co jsem potřeboval(a) a co jsem si přál(a)
 - Jsem neměl(a) jsem pocít nedostatku, neměl(a) jsem ani víc ani míň než ostatní
 - Jsem měl(a)dojem, že ostatní mají lepší a dražší věci, hračky, oblečení, ...
 - Rodiče mi nekupovali téměř nic, vše jsem měl(a) staré nebo po sourozencích
 - Jiná odpověď.....
10. V porovnání s ostatními vrstevníky jsem dostával(a) kapesné:
- Nadprůměrné
 - Průměrné
 - Podprůměrné
 - Kapesné jsem nedostával(a)
11. Vzdělání mé matky je:
- Nedokončené základní
 - Základní
 - Střední odborné (vyučena)
 - Střední s maturitou
 - Vyšší odborné
 - Vysokoškolské
12. Vzdělání mého otce je:
- Nedokončené základní
 - Základní
 - Střední odborné (vyučen)
 - Střední s maturitou
 - Vyšší odborné
 - Vysokoškolské
13. Svůj volný čas jsem nejraději trávil(a): (možno zakroužkovat více odpovědí)
- Četbou knih
 - Sledováním televize
 - Hraním PC her nebo video her
 - Sportem
 - Potulováním se venku
 - Jinak.....
14. O to, jakým způsobem trávím svůj volný čas, se rodiče zajímali:
- Velmi často
 - Často
 - Občas
 - Velmi zřídka
 - Nezajímali se o to
15. Společné dovolené a víkendy s rodiči jsme trávili:
- Velmi často
 - Často
 - Občas
 - Velmi zřídka
 - Nikdy